

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Gdańsk, dnia 21 stycznia 2026 r.

Poz. 255

Podpisany przez:

Ewa Kuczyńska

Data: 21.01.2026 16:38:01

UCHWAŁA NR XVIII/122/25 RADY MIEJSKIEJ W BRUSACH

z dnia 18 grudnia 2025 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brusy na lata 2025 - 2028

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (j. t. Dz. U. z 2025 r., poz. 1153) oraz art. 87 ust. 1, 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j. t. Dz. U. z 2024 r., poz. 1292),

Rada Miejska w Brusach uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Brusy na lata 2025 – 2028, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Brus.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

§ 4. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego.

Przewodniczący Rady

Michał Kin

Załącznik do uchwały Nr XVIII/122/25
Rady Miejskiej w Brusach
z dnia 18 grudnia 2025 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY BRUSY NA LATA 2025-2028

Autor opracowania: Mateusz Wrześniewski

SPIS TREŚCI

<i>1. WSTĘP</i>	<i>3</i>
<i>2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>4</i>
<i>3. PRZEDMIOT OCHRONY PRAWNEJ</i>	<i>17</i>
<i>4. FORMY OCHRONY PRAWNEJ ZABYTKÓW</i>	<i>19</i>
<i>5. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE I WEWNĘTRZNE OCHRONY ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO</i>	<i>23</i>
<i>6. ZASOBY DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY</i>	<i>39</i>
<i>7. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY - ANALIZA SWOT</i>	<i>74</i>
<i>8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>77</i>
<i>9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>81</i>
<i>10. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>82</i>
<i>11. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>82</i>
<i>12. MISJA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI</i>	<i>91</i>

1. WSTĘP

CEL OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA GMINY BRUSY

Podstawowym, ogólnie pojętym założeniem niniejszego „Gminnego programu opieki nad zabytkami Gminy Brusy na lata 2025 – 2028” jest ukierunkowanie polityki Samorządu, służącej podejmowaniu planowanych działań dotyczących finansowania, inicjowania, wspierania oraz koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Jest to uzupełniający dokument w stosunku do innych aktów planowania gminnego. Zadaniem Programu jest także organizacja działań edukacyjnych i wychowawczych wobec miejscowej społeczności. Dla realizacji powyższego założenia niezbędna jest realizacja szczegółowych, do których należą:

- a) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- b) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- c) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- d) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- e) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- f) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami

- g) zapoznanie z zasobami dziedzictwa kulturowego, historią i zabytkami Gminy, w tym także rozróżnienie obiektów wpisanych do rejestru zabytków województwa i figurujących w ewidencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków
- h) wspieranie działań zmierzających do pozyskania środków finansowych na opiekę nad zabytkami
- i) uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków przy sporządzaniu i zmianie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

Ochrona zabytków, dawnych materialnych i niematerialnych dóbr kultury jest obowiązkiem konstytucyjnym Państwa. w myśl art. 5 Konstytucji RP „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...). Istotnym elementem tego dziedzictwa są zabytki, które w swych niematerialnych wartościach są dobrem wspólnym. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż „obowiązkiem Obywatela (...) jest troska o dobro wspólne”, z kolei art. 6 Konstytucji stanowi, że „...Rzeczpospolita Polska, stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury (...)”. Art. 86 stwierdza, że „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie”. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (j. t. Dz. U. z 2024, poz. 1292)

Obowiązująca ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadziła pojęcia ochrony i opieki nad zabytkami. Zgodnie z art. 3, użyte w ustawie określenia oznaczają:

- 1) zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) zabytek nieruchomy – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt. 1;
- 3) zabytek ruchomy – rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1;
- 4) zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
- 5) instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami – instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
- 6) prace konserwatorskie – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
- 7) prace restauratorskie – działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części oraz dokumentowanie tych działań;
- 8) roboty budowlane – roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
- 9) badania konserwatorskie – działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;

- 10) badania architektoniczne – działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
- 11) badania archeologiczne – działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
- 12) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- 13) historyczny zespół budowlany – powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
- 14) krajobraz kulturowy - postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;
- 15) otoczenie – teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Zgodnie z art. 89 organami ochrony zabytków są:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Wojewódzki Konserwator Zabytków.

W art. 4 zapisano, iż ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Art. 5 wskazuje, iż opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ustawa definiuje obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Szczegółowo określone obowiązki samorządu w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których samorząd jest właścicielem lub posiadaczem zawarte są w następujących artykułach: 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71, 72.

Na mocy art. 21 ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. Art. 22 ust. 4 stwierdza, iż „Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.”. W ust. 5 tego artykułu zapisano, iż w gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Jak wspomniano art. 87 ustawy określa obowiązek samorządu, dotyczący sporządzania i uchwalania gminnego i powiatowego programu opieki nad zabytkami.

- program winien być opracowany na okres 4 lat,
- program służy celom określonym w Ustawie,
- program przyjmuje rada gminy, po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,
- program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym,
- z realizacji programu władze gminy sporządzają co 2 lata sprawozdanie, które przedstawiane jest radzie gminy.

Artykuły 18 i 19 nakazują samorządom uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Art. 8 ustawy o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (j. t. Dz. U. z 2015 r., poz. 714) wskazuje zmiany w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.

Dodatkowo należy wskazać odniesienia do zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego, zawarte w następujących aktach prawnych:

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (j. t. Dz. U. z 2025 r., poz. 1153)

- *art. 7 ust. 1 pkt. 9*

„Zaspakajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy:

9) kultury w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.”

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (j. t. Dz. U. z 2024 r., poz. 1130 ze zm.).

Na mocy ustawy w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się m.in.: wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 1. ust. 2, pkt 4). Ustawa określa, iż plan ogólny powinien w swej treści zawierać następujące elementy:

- uwzględnianie stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 13b pkt. 3 lit f),

W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego będącym aktem prawa miejscowego ustawa nakazuje obecność następujących elementów:

- obowiązkowe określenie zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków (w tym krajobrazu kulturowego oraz dóbr kultury współczesnej (art. 15 ust. 2 pkt 4),
- określa się, w zależności od potrzeb, granice pomników zagłady oraz ich stref ochronnych, a także ograniczenia dotyczące prowadzenia na ich terenie działalności gospodarczej, określone w ustawie z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (art. 15 ust. 3 pkt 6).

Wymagania w zakresie ochrony zabytków uwzględnia się również na szczeblach wojewódzkim i krajowym planowania przestrzennego (art. 39 ust. 3 pkt 2, ust. 2 pkt 2). Projekt zarówno planu miejscowego, jak i planu województwa wymaga uzgodnienia z właściwym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Art. 51. ust. 1. wskazuje, że sprawach ustalenia lokalizacji inwestycji celu publicznego decyzje wydają w odniesieniu do:

- 1) inwestycji celu publicznego o znaczeniu krajowym i wojewódzkim - wójt, burmistrz albo prezydent miasta w uzgodnieniu z marszałkiem województwa;
- 2) inwestycji celu publicznego o znaczeniu powiatowym i gminnym - wójt, burmistrz albo prezydent miasta;
- 3) inwestycji celu publicznego na terenach zamkniętych - wojewoda.

Zgodnie z art. 53 ust. 2 pkt. 4 powyższe decyzje wydaje się po uzgodnieniu z: wojewódzkim konserwatorem zabytków - w odniesieniu do obszarów i obiektów objętych formami ochrony zabytków, o których mowa w art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

Art. 64. ust. 1. wskazuje, że przepisy art. 51 ust. 2-3, art. 52, art. 53 ust. 1a-1d 3-5a i 5c-5j, art. 54-56 (wszystkie związane z zasadami lokalizacji inwestycji celu publicznego) stosuje się odpowiednio do decyzji o warunkach zabudowy.

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (j. t. Dz. U. z 2025 r., poz. 418 ze zm.).

W myśl tej ustawy jej przepisy nie naruszają przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (art. 2 ust 2 pkt. 3).

W art. 5 ust. 1 pkt 7 oraz ust. 2 ustawa stwierdza, iż obiekt budowlany należy użytkować w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz nakazuje projektowanie i budowanie obiektów budowlanych i związanych z nim urządzeń zapewniające ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską.

W przypadku pozytywnej opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w odniesieniu do obiektów budowlanych wpisanych do rejestru zabytków oraz innych obiektów budowlanych usytuowanych na obszarach objętych ochroną konserwatorską możliwe jest złożenie wniosku do właściwego ministra o zgodę na odstąpienie od obowiązujących przepisów techniczno-budowlanych, o których mowa w art. 7 ustawy (art. 9 ust. 3 pkt 4).

Wg art. 39 ust. 3 w stosunku do prac budowlanych przy obiektach oraz obszarach niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno- budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Wg art. 39 ust. 4 Wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany zająć stanowisko w sprawie wniosku o pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektów budowlanych, o których mowa w ust. 3, w terminie 30 dni od dnia jego doręczenia. Niezajęcie stanowiska w tym terminie uznaje się jako brak zastrzeżeń do przedstawionych we wniosku rozwiązań projektowych. Zgodnie z art. 32 ust. 1:

1. Pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego może być wydane po uprzednim:

- 1) przeprowadzeniu oceny oddziaływania przedsięwzięcia na środowisko albo oceny oddziaływania przedsięwzięcia na obszar Natura 2000, jeżeli jest ona wymagana przepisami ustawy z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko,
- 2) uzyskaniu przez inwestora, wymaganych przepisami szczególnymi, pozwoleń, uzgodnień lub opinii innych organów,
- 3) wyrażeniu zgody przez ministra właściwego do spraw energii – w przypadku budowy lub rozbiórki gazociągu przesyłowego, linii przesyłowej elektroenergetycznej albo rurociągu dalekosiężnego ropy naftowej lub produktów naftowych, a także gazociągu, linii elektroenergetycznej albo rurociągu ropy naftowej lub produktów naftowych dochodzących do granicy Rzeczypospolitej Polskiej.

Prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydanego przez właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (art. 39 ust. 1).

Decyzja o pozwoleniu na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydana po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków (art. 39, ust. 2).

W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 39, ust. 3).

Katalog działań budowlanych, w stosunku do których niewymagane jest pozwolenie na budowę, a które podlegają zgłoszeniu organowi budowlanemu określają kolejno art. 29, 29a, 30, 31 ustawy Prawo Budowlane. W stosunku do zamierzeń, które wymagają jedynie zgłoszenia zgodnie z art. 30 ust. 7 ustawy właściwy organ może nałożyć w drodze decyzji obowiązek uzyskania pozwolenia na wykonanie określonego obiektu lub robót budowlanych objętych obowiązkiem zgłoszenia, jeżeli ich realizacja może naruszać ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub spowodować m.in. pogorszenie stanu środowiska lub stanu zachowania zabytków.

Art. 29 ust. 7 stwierdza, że roboty budowlane, o których mowa w ust. 1–4, wykonywane:

- 1) przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków – wymagają decyzji o pozwoleniu na budowę,
 - 2) na obszarze wpisanym do rejestru zabytków – wymagają dokonania zgłoszenia
- przy czym do wniosku o decyzję o pozwoleniu na budowę oraz zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (j. t. Dz. U. z 2015 r., poz. 774 ze zm.).

Zgodnie z zapisami art. 7 tej ustawy wprowadzone zostaje pojęcie audytu krajobrazowego (po art. 38 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym dodano art. 38a i 38b). Identyfikuje on krajobrazy występujące na całym obszarze województwa, określa ich cechy charakterystyczne oraz dokonuje oceny ich wartości (także pod kątem walorów zabytkowych i krajobrazu kulturowego).

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (j. t. Dz. U. z 2025 r., poz. 1338).

Określa ona, iż wśród zadań publicznych znajdują się działania m.in. w zakresie kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury i dziedzictwa narodowego (art. 4 ust. 1 pkt 16). Regulacje z tym związane zawarte są w art. 16 i 19b, które określają prawa i obowiązki mieszkańców w zakresie realizacji wybranych przez nich działań, zarówno w ramach inicjatyw lokalnych, jak i za pośrednictwem organizacji pozarządowych lub innych podmiotów wymienionych w art. 3 ust. 3 ustawy. Artykuł precyzuje też, iż jednostka samorządu terytorialnego zawiera na czas określony umowę o wykonanie inicjatywy lokalnej z wnioskodawcą.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (j. t. Dz. U. z 2025 r., poz. 647 ze zm.).

Zgodnie z zapisami art. 71 ust. 3 tej ustawy przeznaczenie i sposób zagospodarowania terenu powinny w jak największym stopniu zapewniać zachowanie jego walorów krajobrazowych. Dotyczy to także krajobrazu kulturowego.

Art. 101 ust. 2 lit. f określa, iż ochrona powierzchni ziemi polega m. in. na zachowaniu funkcji środowiskowych, gospodarczych, społecznych i kulturowych, w tym między innymi zbioru dziedzictwa geologicznego, geomorfologicznego i archeologicznego.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (j. t. Dz. U. z 2024 r., poz. 1478 ze zm.).

Jednym z celów ochrony przyrody jest ochrona walorów krajobrazowych, zieleni w miastach i wsiach oraz zadrzewień (art. 2 ust. 2 pkt 5). Jako jedną z form

ochrony przyrody w tym jej immanentnego składnika, jakim jest krajobraz ustawa ta przyjmuje w art. 6 ust. 1 pkt 3 park krajobrazowy. Zgodnie z art. 16 ust. 1 park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju. Zarówno utworzenie parku krajobrazowego, jak i nadanie mu statutu należą do prerogatyw sejmiku wojewódzkiego (art. 16 ust. 3 ust. 5).

Art. 83a ust. 1 wskazuje, że zezwolenie na usunięcia drzewa lub krzewu z terenu nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków wydaje wojewódzki konserwator zabytków.

Zasady naliczania opłat za usunięcie drzew i krzewów przedstawiono w art. 84-87 ustawy i zgodnie z art. 84 ust. 8 decyzję w tych sprawach podejmuje właściwy organ do wydania zezwolenia (w tym także konserwator zabytków).

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (j. t. Dz. U. z 2024 r., poz. 1145 ze zm.).

W świetle art. 6 pkt 5 jednym z celów publicznych tej ustawy jest opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Art. 13 ust. 4 jasno określa, że: sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości, jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Art. 13 ust. 5 stwierdza, że sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Cenę nieruchomości lub jej części (wyznaczonej zgodnie z art. 67) wpisanej do rejestru zabytków obniża się na wniosek nabywcy o 50% (zgodnie z art. 68 ust. 3). Właściwy organ może, za zgodą odpowiednio wojewody albo rady lub sejmiku, podwyższyć lub obniżyć tę bonifikatę. Podobny zapis stosuje się w przypadku opłaty z tytułu użytkowania wieczystego, jeżeli nieruchomość gruntowa została wpisana do

rejestru zabytków (art. 73 ust. 4) oraz w przypadku opłaty z tytułu trwałego zarządu (art. 84 ust. 4).

Zgodnie z art. 96 ust. 1. podziału nieruchomości dokonuje się na podstawie decyzji wójta, burmistrza albo prezydenta miasta zatwierdzającej podział, z uwzględnieniem ust. 1a, stwierdzającego, że odniesieniu do nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków decyzję, o której mowa w ust. 1 wydaje się po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na podział tej nieruchomości.

Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych (j. t. Dz. U. z 2025 r., poz. 707).

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt 6 ustawa zwalnia od podatku od nieruchomości: grunty i budynki wpisane indywidualnie do rejestru zabytków, pod warunkiem ich utrzymania i konserwacji, zgodnie z przepisami o ochronie zabytków, z wyjątkiem części zajętych na prowadzenie działalności gospodarczej.

Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (j. t. Dz. U. z 2024 r., poz. 87).

Według zapisów tej ustawy zarówno państwo (art. 1 ust. 2) jak i organy jednostek samorządu terytorialnego (art. 1 ust. 4) sprawują mecenat nad działalnością kulturalną polegający m.in. na wspieraniu i promocji opieki nad zabytkami.

Do powyższych ustaw należy dołączyć akty prawne, które w całej swojej treści odnoszą się do zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego. Są to:

- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (j. t. Dz. U. z 2022 r., poz. 385),
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (j. t. Dz. U. z 2022 r., poz. 2393),
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (j. t. Dz. U. z 2020 r., poz. 164 ze zm.),
- ustawa z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (j. t. Dz. U. z 2015 r., poz. 2120).

Ostatni element to akty wykonawcze do ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Są to:

- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 (j. t. Dz. U. z 2021, poz. 56) w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. W oparciu o art. 24 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami rozporządzenie określa sposób prowadzenia powyższych rejestrów i wykazów;
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (j. t. Dz.U. z 2021 r., poz. 81);
- Rozporządzenie MKiDN z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (j. t. Dz. U. z 2022 r., poz. 1388 ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 lipca 2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (j. t. Dz.U. z 2019, poz. 1470);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 21 maja 2018 r. w sprawie wymagań, jakim powinna odpowiadać ochrona przechowywanego i przewożonego zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa (j. t. Dz. U. z 2018, poz. 1134),
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 4 grudnia 2017 r. w sprawie ksiąg ewidencyjnych prowadzonych przez podmioty gospodarcze wyspecjalizowane w zakresie obrotu zabytkami na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (j. t. Dz. U. z 2017, poz. 2249);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 12 lipca 2017 r. w sprawie sposobu ustalania wysokości i rozliczania dotacji

- celowej na wyposażenie w zabezpieczenia techniczne pomieszczenia, w którym będzie przechowywany zabytek wpisany na Listę Skarbów Dziedzictwa (j. t. Dz. U. z 2017, poz. 1384);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 28 kwietnia 2017 r. w sprawie Listy Skarbów Dziedzictwa (j. t. Dz. U. z 2017, poz. 928);
 - Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 sierpnia 2015 r. w sprawie krajowego rejestru utraconych dóbr kultury (j. t. Dz. U. z 2015, poz. 1275);
 - Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (j. t. Dz. U. z 2014, poz. 110);
 - Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę (j. t. Dz. U. z 2011 r. nr 89, poz. 510);
 - Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (j. t. Dz. U. z 2004 nr 212, poz. 2153);
 - Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (j. t. Dz. U. z 2004 nr 124, poz. 1304 ze zm.);
 - Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (j. t. Dz. U. z 2004 nr 75, poz. 706);
 - Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (j. t. Dz. U. z 2004 nr 71, poz. 650);
 - Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (j. t. Dz. U. z 2004 nr 30, poz. 259).

3. PRZEDMIOT OCHRONY PRAWNEJ

Przywołana na wstępie ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami stanowi podstawę prawną ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce i wprowadza w tej materii szereg fundamentalnych definicji i pojęć. W myśl ustawy zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zgodnie z ustawą opiece podlegają – bez względu na stan zachowania – zabytki pogrupowane w trzech kategoriach:

Zabytki nieruchome będące w szczególności:

- krajobrazami kulturowymi,
- układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- dziełami architektury i budownictwa,
- dziełami budownictwa obronnego,
- obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- cmentarzami,
- parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Zabytki ruchome będące w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami, wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (j. t. Dz. U. z 2022 r., poz. 2393)

- instrumentami muzycznymi, wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyskami,
- kurhanami,
- reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ponadto, zgodnie z art. 6.2. ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

4. FORMY PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW

Ustawodawca wyróżnia następujące formy ochrony zabytków:

- wpis do rejestru zabytków,
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa,
- uznanie za pomnik historii,
- utworzenie parku kulturowego,
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Wpis do rejestru zabytków

Podstawą wpisu do rejestru zabytków jest decyzja administracyjna wydana przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Z wnioskiem o taki wpis może występować właściciel zabytku oraz użytkownik wieczysty gruntu na którym znajduje się zabytek. Również wojewódzki konserwator zabytków ma prawo wszczęcia postępowania z urzędu w sprawie wpisania zabytku nieruchomego do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków prowadzi odpowiedni wojewódzki konserwator zabytków dla zabytków znajdujących się na terenie województwa. Do rejestru można wpisać także otoczenie oraz nazwę geograficzną, historyczną i tradycyjną zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków. Wojewódzki konserwator zabytków może wpisać także do rejestru historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny. Sprawy te reguluje ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (j. t. Dz. U. z 2021 r., poz. 56).

Lista Skarbów Dziedzictwa

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na Listę Skarbów Dziedzictwa wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego zaliczany do jednej z następujących kategorii:

- 1) zabytków archeologicznych, które mają więcej niż 100 lat, wchodzą w skład zbiorów archeologicznych lub zostały pozyskane w wyniku badań archeologicznych lub przypadkowych odkryć,
- 2) elementów stanowiących integralną część zabytków architektury, wystroju wnętrz, pomników, posągów i dzieł rzemiosła artystycznego, które mają więcej niż 100 lat,
- 3) wykonanych ręcznie dowolną techniką i na dowolnym materiale dzieł malarstwa, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 4 i 5, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 150 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 4) wykonanych ręcznie na dowolnym materiale akwareli, gwaszy i pastelów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 30 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 5) mozaik, nieobjętych kategoriami wskazanymi w pkt 1 i 2, oraz rysunków wykonanych ręcznie przy użyciu dowolnej techniki i na dowolnym materiale, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 6) oryginalnych dzieł grafiki i matryc do ich wykonania oraz oryginalnych plakatów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro

oraz nie są własnością ich twórców,

- 7) oryginalnych rzeźb, posągów lub ich kopii wykonanych tą samą techniką co oryginał, nieobjętych kategorią wskazaną w pkt 1, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 8) fotografii, filmów oraz ich negatywów, które mają więcej niż 50 lat, ich wartość jest wyższa niż 15 000 euro oraz nie są własnością ich twórców,
- 9) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach inkunabułów i manuskryptów oraz map i partytur muzycznych, liczących więcej niż 50 lat, które nie są własnością ich twórców,
- 10) pojedynczych lub znajdujących się w zbiorach książek, które mają więcej niż 100 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,
- 11) map drukowanych, które mają więcej niż 200 lat,
- 12) środków transportu, które mają więcej niż 75 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro,
- 13) innych kategorii, niewymienionych w pkt 1–12, obejmujących zabytki, które mają więcej niż 50 lat i ich wartość jest wyższa niż 50 000 euro

– na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

Pomnik Historii

Terminem tym określa się zabytek nieruchomy o szczególnych wartościach materialnych i niematerialnych oraz znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego naszego kraju. Rangę pomnika historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej specjalnym rozporządzeniem na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. W treści prezydenckiego rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, określa się precyzyjnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu.

Na elitarną listę Pomników Historii mogą zostać wpisane obiekty architektoniczne, krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne lub ruralistyczne, zabytki techniki, obiekty budownictwa obronnego, parki i ogrody, cmentarze, miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne. W roku 2022 w całym kraju było 105 miejsc i obiektów uznanych za pomnik historii.

Park kulturowy

Kolejną formą ochrony jest utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Podstawą jego utworzenia jest uchwała rady gminy, którą podejmuje się po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Miejskowy plan zagospodarowania przestrzennego lub decyzja o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzja o warunkach zabudowy, decyzja o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzja o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzja o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego

Relacje pomiędzy ochroną zabytków a planami zagospodarowania przestrzennego są regulowane przez artykuły 18, 19 i 20 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Przede wszystkim art. 18 wprowadza obowiązek uwzględniania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz w decyzjach o warunkach zabudowy.

W wymienionych decyzjach, koncepcjach, strategiach, analizach, planach i studiach, winno się w szczególności uwzględnić krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, określić rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków i zapewnić im ochronę przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu oraz ustalić przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami. w przypadku zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia, zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz parków kulturowych, ochrona ich musi być bezwarunkowo uwzględniona w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i pozostałych decyzjach.

5. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE I WEWNĘTRZNE OCHRONY ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z OPRACOWANIAM WYKONANYMI NA POZIOMIE KRAJOWYM:

KRAJOWY PROGRAM OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2023-2026

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 został przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 1 grudnia 2023 roku. Dokument ma na celu realizację przepisu art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest głównym dokumentem strategicznym niezbędnym do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zainicjowanym i opracowanym przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Celem głównym programu jest zapewnienie efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych czy zwiększenie zastosowania nowych technologii. Będzie on realizowany poprzez cele strategiczne programu oraz zawarte w nich działania takie jak:

Cel: Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

Cel: Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych

poprzez m.in.:

- cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Cel: Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:

- wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
- digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
- rozwój portalu zabytek.pl.

Cel: Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
- kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.

Cel: Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:

- wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

KONCEPCJA PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU DO ROKU 2030

Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju została przyjęta przez Radę Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r. Dokument określa zasady polityki państwa w dziedzinie przestrzennego zagospodarowania kraju w perspektywie najbliższych kilkunastu lat.

Polityka przestrzennego zagospodarowania kraju realizuje cele rozwoju kraju w odniesieniu do całości przestrzeni polskiej. Biorąc pod uwagę nowy paradygmat polityki rozwoju cel strategiczny (ponadczasowy) polityki przestrzennego zagospodarowania kraju można określić następująco: Efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej terytorialnie zróżnicowanych potencjałów rozwojowych dla osiągnięcia ogólnych celów rozwojowych – konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia, sprawności funkcjonowania państwa oraz spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym i terytorialnym w długim okresie.

Tak sformułowany cel – przy doborze odpowiednich celów częściowych oraz instrumentów wdrożeniowych – realizowany jest przez wszystkie podmioty publiczne wykonujące zadania rozwojowe w zakresie swoich kompetencji na różnych poziomach zarządzania, w różnych obszarach tematycznych i w odniesieniu do różnych terytoriów. Drogą do zapewnienia realizacji celu strategicznego polityki przestrzennego zagospodarowania kraju jest koncentracja działań podmiotów publicznych w wybranych obszarach tematycznych i na wyodrębnionych terytoriach. W odniesieniu do diagnozy sytuacji, uwarunkowań oraz trendów rozwojowych sformułowano sześć wzajemnie powiązanych celów polityki przestrzennego zagospodarowania kraju w horyzoncie roku 2030:

- Cel 1. Podwyższenie konkurencyjności głównych ośrodków miejskich Polski w przestrzeni europejskiej poprzez ich integrację funkcjonalną przy zachowaniu policentrycznej struktury systemu osadniczego sprzyjającej spójności;
- Cel 2. Poprawa spójności wewnętrznej i terytorialne równoważenie rozwoju kraju poprzez promowanie integracji funkcjonalnej, tworzenie warunków dla rozprzestrzeniania się czynników rozwoju, wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich oraz wykorzystanie potencjału wewnętrznego wszystkich terytoriów;
- Cel 3. Poprawa dostępności terytorialnej kraju w różnych skalach przestrzennych poprzez rozwijanie infrastruktury transportowej i telekomunikacyjnej;
- Cel 4. Kształtowanie struktur przestrzennych wspierających osiągnięcie i utrzymanie wysokiej jakości środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych Polski;

- Cel 5. Zwiększenie odporności struktury przestrzennej kraju na zagrożenia naturalne i utraty bezpieczeństwa energetycznego oraz kształtowanie struktur przestrzennych wspierających zdolności obronne państwa;
- Cel 6. Przywrócenie i utrwalenie ładu przestrzennego.

Koncepcja wskazuje, iż wzmocnienie ładu przestrzennego na poziomie zarządzania zasobem krajobrazów kulturowych i przyrodniczych będzie jednocześnie służyło wdrożeniu zapisów Konwencji Krajobrazowej Rady Europy. Podstawowymi formami ochrony krajobrazów powinny zostać formy dotychczas stosowane: parki krajobrazowe, pomniki historii, parki kulturowe oraz – dla obiektów rangi międzynarodowej – wpis na listę dziedzictwa kulturowego lub przyrodniczego UNESCO.

Stwierdzono, że promocja dziedzictwa kulturowego wpłynęła na wzrost rozpoznawalności i atrakcyjność polskiej przestrzeni. Dbłość o spuściznę kultury dawnych mieszkańców ziem polskich i wspieranie zachowanych tradycji lokalnych sprzyjają rozwojowi turystyki i wspomagają proces identyfikacji tożsamości kulturowej migrantów. Krajobraz ważny dla historii kultury jest chroniony na równi z krajobrazami charakterystycznymi dla regionów geograficzno- przyrodniczych w zintegrowanej z siecią przyrodniczą rozwiniętej sieci parków kulturowych i pomników historii.

NARODOWA STRATEGIA ROZWOJU KULTURY NA LATA 2004 – 2013 ORAZ UZUPEŁNIENIE STRATEGII NA LATA 2004 – 2020

Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zostały zawarte w dokumencie o nazwie Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2013 (przyjętym przez Radę Ministrów w dniu 21 września 2004 r.) oraz jego uszczegółowieniu „Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020” (przyjętym w 2005 r.). Są to rządowe dokumenty tworzące ramy dla nowoczesnego mecenatu państwa w sferze kultury, a przede wszystkim dla nowocześnie pojmowanej polityki kulturalnej państwa, funkcjonującej w warunkach rynkowych, w połączeniu z perspektywami kolejnych okresów programowania Unii Europejskiej.

Głównym celem strategii jest działanie na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturalnego regionów w Polsce.

Dokumentem służącym wdrożeniu Narodowej Strategii Rozwoju Kultury jest Narodowy Program Kultury „Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego na lata 2004-2013”. W programie zapisano następujące priorytety i działania:

Priorytet 1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe

Działania realizowane w ramach niniejszego priorytetu mają na celu materialną poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewitalizację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców, turystów i inwestorów. Realizacja działań pozwoli na zwiększenie atrakcyjności regionów, a także wykorzystanie przez nie potencjału związanego z posiadanym dziedzictwem kulturowym.

- Działanie 1.1. Budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków
- Działanie 1.2. Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne
- Działanie 1.3. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych.

Priorytet 2. Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego

- Działanie 2.1. Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego
- Działanie 2.2. Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granicę.

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, opracowane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2005 r., zawiera ważny z punktu widzenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”.

Priorytet I tego Programu dotyczy rewaloryzacji zabytków nieruchomych i ruchomych. Celami tego priorytetu są:

- poprawa stanu zachowania zabytków,
- zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym także liczby stanowisk archeologicznych),
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele inne niż kulturalne,
- zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji,
- zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego.

5.2 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z OPRACOWANIAM WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZKIM

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO NA LATA 2021 – 2024

Wojewódzki program opieki nad zabytkami określa cel, priorytety i typy działań związanych z opieką nad zabytkami w województwie pomorskim. Program został przyjęty uchwałą nr 455/XXXVIII/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 listopada 2021 r. w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego Programu Opieki Nad Zabytkami w Województwie Pomorskim na lata 2021-2024. Dokument stanowi kontynuację poprzednich perspektyw programowych, a jego głównym założeniem jest stworzenie odpowiednich warunków dla kreowania i realizowania zadań z zakresu ochrony zabytków na terenie województwa pomorskiego oraz wykorzystanie dziedzictwa kulturowego, jako czynnika wpływającego na realizację planów rozwojowych regionu w zakresie jakości życia mieszkańców oraz wzrostu konkurencyjności gospodarki.

W treści Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami wyznaczono następujące priorytety i działania:

Priorytet I: Zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu.

Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki:

Ochrona dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości regionalnej

W ramach kierunku do realizacji wskazano następujące działania:

- Uwzględnianie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę zabytków (w tym archeologicznych) oraz wartościowych elementów krajobrazu kulturowego, a także dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych, w tym zapobieganie niekorzystnym zjawiskom suburbanizacji;
- Działania na rzecz ochrony wyróżniających się krajobrazowa obszarów' z charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej zabytkami;
- Działania wspierające konserwację, renowację i rewaloryzację:
 - obiektów charakterystycznych dla regionu - elementów dziedzictwa morskiego i rzeczno, a także obiektów' architektury drewnianej i szkieletowej oraz modernistycznej,
 - obiektów sakralnych (kościół, klasztor, kaplice, kapliczki przydrożne, cmentarze, kalwarie itp.),
 - zespołów dworsko- i pałacowo-parkowych, a także parków, ogrodów i zieleni komponowanej;
- Ochrona i konserwacja:
 - - zabytków archeologicznych,
 - - zabytków ruchomych, w tym zbiorów muzealnych i archiwaliów;
- Działania na rzecz trwałego zachowania i użytkowania obiektów zabytkowych poprzez montaż urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i eksponowania zabytków ruchomych i muzealiów', a także montaż specjalistycznych instalacji zabezpieczających przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą;
- Wspieranie działań na rzecz adaptacji obiektów zabytkowych do nowych funkcji (np. na cele kulturalne, edukacyjne, użyteczności publicznej);
- Oznakowywanie obiektów zabytkowych.

Opieka nad zabytkami

W ramach kierunku do realizacji wskazano następujące działania:

- Działania służące poprawie stanu zachowania zabytków, w tym konserwacja, renowacja i rewaloryzacja;
- Wykonywanie specjalistycznych opracowań badawczo-dokumentacyjnych zabytków oraz obszarów zabytkowych obejmujących:
 - - inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie,
 - - ekspertyzy techniczne i konserwatorskie,
 - - badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne,
 - - programy prac konserwatorskich i restauratorskich;
- Zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż specjalistycznych instalacji i zabezpieczeń);
- Znakowanie i ewidencjonowanie zabytków.

Priorytet 2: Upowszechnianie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego regionu.

Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki:

Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym

W ramach kierunku do realizacji wskazano następujące działania:

- Promocja zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki regionu: dziedzictwa morskiego i rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej oraz modernistycznej,
- Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego - w szczególności takich jak:
 - - konferencje, warsztaty, konkursy,
 - - publikacje książkowe i foldery;
- Popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowania obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo;
- Współpraca z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach;

- Digitalizacja i udostępnianie zasobów o dziedzictwie kulturowym regionu;
- Tworzenie i oznakowanie szlaków kulturowych.

Wspieranie działań na rzecz zachowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego

W ramach kierunku do realizacji wskazano następujące działania:

- Wspieranie działań dążących do pełnego rozpoznania i identyfikacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego poprzez współpracę ze specjalistycznymi instytucjami i ekspertami;
- Wspieranie przedsięwzięć dokumentacyjnych i wydawniczych zmierzających do popularyzacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- Wspieranie inicjatyw zmierzających do aplikacji o wpis na krajową listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego;
- Wspieranie lokalnych grup i organizacji w działaniach polegających na kultywowaniu tradycji i obyczajów, upamiętniających wydarzenia i postaci historią, tradycjami i rzemiosłem;
- Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o niematerialnym dziedzictwie kulturowym;
- Wspieranie działań związanych z organizacją konferencji, wystaw, przedstawień i festiwali prezentujących przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami w swojej treści uwzględnia zapisy Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami, a działania programowe na okres obowiązywania niniejszego dokumentu są zgodne z celami zawartymi w programie wojewódzkim.

STRATEGIA ROZWOJU WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO DO ROKU 2030

Projekt Strategii Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 został przyjęty na podstawie Uchwały nr 914/190/20 Zarządu Województwa Pomorskiego z dnia 15 października 2020 roku. Strategia wojewódzka stwierdza, że region posiada duży potencjał do rozwoju usług czasu wolnego, w tym związanych z turystyką oraz ofertą

sportową i kulturalną. Jego wykorzystanie wiąże się jednak z zapewnieniem różnorodnej oraz kompleksowej oferty, przyciągającej zarówno osoby spoza regionu, jak i mieszkańców. Realizacja strategii przebiegać będzie wg wyznaczonych celów strategicznych oraz zawartych w nich celach operacyjnych.

Z punktu widzenia niniejszego programu największe znaczenie ma cel operacyjny nr 3.3. „Turystyka i oferta czasu wolnego”, wskazując przy tym, że wysoka atrakcyjność turystyczna, unikatowe walory przyrodnicze i kulturowe, widoczna zmiana oczekiwań odwiedzających województwo - związana ze skutkami pandemii COVID-19 - oraz coraz większa świadomość zdrowotna i starzenie się społeczeństwa, składają się na główne przesłanki rozwoju oferty turystyki aktywnej (w szczególności rowerowej, wodnej, jeździeckiej), krajoznawczej, wypoczynkowej, prozdrowotnej, karawaningowej, kulinarnej, agroturystyki czy ekoturystyki, a także rekreacji.

Kluczowe znaczenie będzie miał również rozwój wysokiej jakości oferty turystycznej oraz czasu wolnego pozwalającej na wydłużenie sezonu turystycznego, np. poprzez rozwój turystyki uzdrowiskowej czy biznesowej.

Coraz większa presja turystyczna na środowisko naturalne oraz negatywne zjawisko „overtourismu”, skutkują potrzebą uwzględnienia w planowanych działaniach zasad racjonalnego gospodarowania przestrzenią oraz korzystnego oddziaływania na klimat i środowisko. Wciąż dostrzegalne deficyty w budowaniu sieciowych produktów turystycznych oraz niewystarczająca współpraca wszystkich interesariuszy, w tym jednostek samorządu terytorialnego i podmiotów branży turystycznej przy tworzeniu wspólnej oferty powodują konieczność wypracowania i wdrożenia nowoczesnych systemów współdziałania przy kształtowaniu oferty turystyki i czasu wolnego.

W ramach celu strategicznego pn. „Otwarta wspólnota regionalna” przewidziano do realizacji cel operacyjny nr 2.3 „Kapitał społeczny”. Wskazano przy tym, że kluczowym elementem procesu wzmacniania kapitału społecznego regionu jest jego potencjał kulturowy – budujący poczucie lokalnej, regionalnej, narodowej i europejskiej tożsamości. Widoczne są jednakże deficyty w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. Ponadto, pomimo znacznej pozytywnej zmiany w ostatnich latach, instytucje kultury nadal w zbyt małym stopniu włączają się w działania na rzecz społeczności lokalnych, w szczególności w ramach partnerstw, np. z instytucjami edukacyjnymi czy pomocy

społecznej. W związku z powyższym, niezbędne są działania służące podnoszeniu kompetencji kadr kultury w zakresie animacji społecznej na poziomie lokalnym.

PLAN ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego określa podstawowe zasady polityki przestrzennej województwa. Preferowanym kierunkiem rozwoju struktury przestrzennej województwa jest POLITYKA RÓWNOWAŻENIA ROZWOJU, przejawiająca się kształtowaniem ośrodków, pasm i stref aktywności, warunkujących rozwój przedsiębiorczości i innowacji w miejscach, które są i będą wybierane przez mechanizmy gospodarki rynkowej oraz aktywne inicjowanie i wspomaganie przedsięwzięć samorządów lokalnych i podmiotów publicznych, przy jednoczesnym zachowaniu cech, zasobów i walorów środowiska przyrodniczego, kulturowego i krajobrazu warunkujących wysoką jakość życia i zdrowie mieszkańców.

Zgodnie z Planem w ramach systemu ochrony środowiska kulturowego ustanowiono następujące zadania polityki przestrzennej polegające na:

1. Zachowaniu i eksponowaniu przestrzennych świadectw tradycji morskich kraju i województwa, najwartościowszych zespołów i obiektów środowiska kulturowego, wzmacniających wizerunek regionu jako integralnego elementu środowiska kulturowego Europy Bałtyckiej.
2. Zachowaniu różnorodności kulturowej województwa oraz zapewnieniu dostępności zasobów i walorów dziedzictwa kulturowego jako atutu w rozwoju zrównoważonym i konkurencyjności przestrzeni województwa.

Zadania te powinny być realizowane poprzez:

- a) ochronę różnorodności dziedzictwa kulturowego wykształconego w wyniku wielu procesów kulturowych oraz dóbr kultury współczesnej.
- b) ochronę zachowanych zespołów obiektów zabytkowych o wyrazistej tożsamości – nawet jeśli poszczególne obiekty nie posiadają wybitnej wartości historycznej lub artystycznej.

- c) wprowadzanie funkcji umożliwiających efektywne i racjonalne gospodarowanie obiektem zabytkowym.
- d) unikanie przekształceń przestrzennych mogących zagrażać zasobom dziedzictwa kulturowego, np.: dysharmonijne lub szkodliwe sąsiedztwo.
- e) stwarzanie przestrzennych warunków dla kontynuacji funkcji tożsamyh dla tradycji miejsca.
- f) eksponowanie w strukturze przestrzennej, w panoramach i sylwetach miejscowości elementów najcenniejszych i udostępnianie miejsc o wysokich walorach kulturowych.
- g) komponowanie nowych struktur z uwzględnieniem historycznej zabudowy – uzupełnianie istniejących struktur o nowe elementy tworzące harmonijną całość.
- h) w gminnych dokumentach planistycznych należy:
 - zidentyfikować istniejące i potencjalne konflikty funkcjonalno-przestrzenne związane z ochroną walorów kulturowych;
 - zidentyfikować elementy charakterystyczne krajobrazu kulturowego oraz określić zasady ich ochrony (np.: wskazanie wytycznych dotyczących zgodnych z tożsamością miejscowości zasad: posadowienia obiektów na działce, formy obiektu, detalu architektonicznego);
 - określić elementy charakterystyczne w przypadku dóbr kultury współczesnej, które winny zostać zachowane

Jako kierunki zagospodarowania przestrzennego wskazano między innymi:

- 1) ochronę i odnowę charakterystycznych zasobów dziedzictwa kulturowego regionu, m.in.: układów urbanistycznych i ruralistycznych, zabytków wsi pomorskiej, dziedzictwa morskiego i rzecznoego, dziedzictwa budownictwa ceglanego (przede wszystkim najstarsze kościoły i założenia klasztorne, zamki krzyżackie) i drewnianego (przede wszystkim dziedzictwo kulturowe Ziemi Słupskiej, Żuław, Powiśla, Kaszub i Kociewia), obiektów dziedzictwa obronnoego i techniki (w tym systemów hydrotechnicznych), kultury materialnej

portów morskich i rzecznych oraz wsi rybackich, materialnych reliktyw dziedzictwa solidarnościowego, zespołów rezydencjalnych, zespołów zieleni urządzonej, wybitnych dóbr kultury współczesnej.

- 2) uwzględnianie w dokumentach strategicznych i planistycznych stref koncentracji elementów dziedzictwa kulturowego wymagających szczególnej ochrony wartości kulturowych i krajobrazowych.

W rozdziale poświęconym systemowi ochrony walorów krajobrazu omówione zostały następujące zasady zagospodarowania przestrzennego:

- a) w strefach krajobrazu harmonijnego (ziemia puckska, bytowska, kartuska, słowińska, dolina dolnej Wisły, Żuławy Wiślane, Równina Charzykowska oraz parki krajobrazowe, parki narodowe) zachowanie i uczytelnianie istniejących wartości estetyczno-widokowych związanych z rzeźbą terenu oraz jego naturalnym i kulturowym pokryciem.
- b) w sferze krajobrazu dysharmonijnego i zdegradowanego (aglomeracja Trójmiasta, obszary podmiejskie ośrodków regionalnych, główne ciągi komunikacyjne) – przywraca nierównowagi przyrodniczej, zwiększanie bioróżnorodności, porządkowanie i odtwarzanie zasobów kulturowych, usuwanie lub maskowanie zielenią elementów obniżających walory estetyczno-widokowe.
- c) ograniczanie zainwestowania na terenach leśno-rolnych (szczególnie o wysokich wartościach kulturowych i estetycznych) przez wyznaczenie w dokumentach planistycznych gmin obszarów wyłączonych spod zabudowy i jej ograniczanie oraz wskazywanie linii zabudowy oddzielającej obszar zabudowany od obszarów rolnych lub zagrodowej zabudowy rozproszonej.
- d) eliminacja i przeciwdziałanie powstawaniu zabudowy o cechach dysharmonijnych wglądów na tereny o wysokich walorach krajobrazowych.
- e) eksponowanie i odtwarzanie dominant architektonicznych (np. baszty, wieże zamków, kościołów czy ratuszy).

- f) preferowanie i kontynuacja dobrej praktyki w zagospodarowania przestrzeni (układów ruralistycznych, niw siedliskowych etc.) i sposobie użytkowania obszarów o wyraźnych walorach przyrodniczo-kulturowych i krajobrazowych.
- g) ochrona przestrzeni o specyficznych i unikatowych walorach krajobrazowych.
- h) ograniczanie wprowadzania obcych krajobrazowo elementów i form zagospodarowania antropogenicznego oraz dewastowania elementów przyrodniczych i architektonicznych krajobrazu – ochrona tożsamości wszystkich typów krajobrazu.
- i) kształtowanie i podnoszenie walorów krajobrazowych oraz ich lepsze udostępnienie, jako elementu jakości życia i atrakcyjności turystycznej województwa.
- j) opracowywanie studiów krajobrazowych przy realizacji inwestycji wielkopowierzchniowych, wysokościowych lub liniowych w dominujący sposób oddziałujących na przestrzeń.
- k) zachowanie charakterystycznych cech naturalnych krajobrazów nadmorskich i naturalnych procesów ich kształtowania, ekspozycji widokowej.

5.4 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z OPRACOWANIAM WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY

STUDIUM UWARUNKOWAŃ I KIERUNKÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO GMINY BRUSY

Dokument Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Brusy został przyjęty uchwałą nr IV-32/99 Rady Miejskiej w Brusach z dnia 4 lutego 1999 roku. Wymieniony dokument określa warunki rozmieszczenia poszczególnych funkcji na obszarze gminy, wyznacza kierunki rozwoju w obrębie jej przestrzeni oraz wskazuje na ograniczenia rozwoju związane z wymogami m.in. ochrony lokalnej przyrody. Należy zwrócić uwagę, iż z początkiem 2026 roku rolę studium przejmie Plan Ogólny Gminy. Tekst Studium zawiera informacje o dostępnych na terenie gminy zasobach kultury niematerialnej (język kaszubski, literatura, muzyka ludowa) oraz istniejących obiektach kultury materialnej

(zabytki architektury i budownictwa, budownictwo regionalne, zespoły osadnicze, parki podworskie, zabytki archeologiczne, rękodzieło oraz kolekcje sztuki ludowej). Dokument zawiera również informacje na temat stref ochrony konserwatorskiej funkcjonujących na obszarze gminy od 1999 roku:

- strefa pełnej ochrony konserwatorskiej (strefa „A”), obejmuje obszary szczególnie wartościowe, do bezwzględного zachowania, wszystkie prace prowadzone na tych obszarach powinny być uzgadniane z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków;
- strefa częściowej ochrony konserwatorskiej (strefa „B”), obejmuje obszary podlegające rygorom w zakresie utrzymania zasadniczych elementów istniejącej substancji o wartościach kulturowych oraz charakteru w skali nowej zabudowy, z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków powinny być uzgadniane przebudowy znajdujących się tutaj obiektów zabytkowych, lokalizacje nowych obiektów, korekty układu przestrzennego;
- strefa ochrony ekspozycji (strefa „C”), obejmuje obszary stanowiące zabezpieczenie właściwego eksponowania zespołu zabytkowego, głównie wyznacza tereny wyłączone spod zabudowy lub określa jej nieprzekraczalne gabaryty;
- strefa ochrony archeologicznej (strefa „W”), obejmuje rozpoznane i potencjalne obszary występowania stanowisk archeologicznych.

Studium określa strefy ochrony konserwatorskiej wyznaczone na obszarze Gminy Brusy

W Studium wymieniono łącznie 153 obiekty i zespoły obiektów zabytkowych znajdujących się w mieście Brusy oraz w miejscowościach: Antoniewo, Czapiewice, Czarniż, Czarnowo, Czyczkowy, Główniczewice, Huta, Kinice, Kosobudy, Kruszyn, Laska, Leśno, Lubnia, Lamk, Małe Chełmy, Małe Chełmy-Młynek, Małe Gliśno, Męcikał, Męcikał-Czernica, Orlik, Parzyn, Peplin, Przymuszewo, Rolbik, Rudziny, Skoszewo, Widno, Wielkie Chełmy, Wysoka Zaborska, Zalesie, Żabno. W większości są to obiekty włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków. Dodatkowo, wśród elementów dziedzictwa przyrodniczego w dokumencie zostały wymienione parki wiejskie. W Studium określono je jako „obszar pokryty drzewostanem ukształtowanym funkcjonalnie i plastycznie w ogród posiadający wartości historyczne, przestrzenno-

kompozycyjne lub przyrodnicze. Ukształtowanie ogrodu stanowi kompozycja szaty roślinnej, wód, rzeźby terenu i elementów architektury”. Autorzy Studium podkreślili, iż „parki zwane podworskimi niezależnie od stanu zachowania i spuścizny poprzednich pokoleń stanowią część majątku

narodowego. Parki wiejskie spełniają ważną funkcję ekologiczną wzbogacając i urozmaicając środowisko przyrodnicze. Stanowią ważny element krajobrazu wiejskiego¹⁸”. Dokument wymienia parki wiejskie istniejące w miejscowościach Wielkie Chełmy, Żabno, Leśno, Kaszuba oraz Laska. W dokumencie podkreślono również konieczność ochrony lokalnych form budownictwa, które zostało uznane za „jedną z najbardziej podstawowych dziedzin ludowej kultury materialnej”.

Dokument Studium odnosi się do potencjałów rozwojowych Gminy Brusy, w tym do możliwości rozwoju turystyki. Za jeden z czynników warunkujących ten rozwój uznano „walory krajoznawcze środowiska kulturowego” (stanowią o nich zabytkowe obiekty sakralne, zabytkowe obiekty budownictwa ludowego, zabytkowe cmentarze w Brusach i Leśnie, rezerwat archeologiczny w Leśnie), jak również tradycja i kultura kaszubska.

Analiza dokumentu pozwala stwierdzić, iż zostały w nim zawarte kompleksowe narzędzia do właściwej ochrony wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego Gminy Brusy, w tym zespołów osadniczych, zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych i rejestru zabytków archeologicznych, a także obiektów włączonych do gminnej ewidencji zabytków. Szczegółowe zapisy Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy pozwalają na kształtowanie krajobrazu kulturowego w sposób, który pozwala na ochronę lokalnej tożsamości kulturowej wyrażonej m.in. w budownictwie przy zachowanych możliwościach rozwoju gminy.

MIEJSCOWE PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Na terenie gminy Brusy obowiązuje obecnie szereg miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Wykaz znajduje się na stronie internetowej Urzędu Miejskiego:

<https://bip.brusy.pl/artykul/miejscowe-plany-zagospodarowania-przestrzennego>

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego zostały opracowane dla obszarów należących do gminy Brusy, dla poszczególnych miejscowości lub dla ich części. Zapisy planów uwzględniają ogólne zasady ochrony konserwatorskiej, wprowadzając na terenach chronionych prawem obowiązek uzgadniania wszelkiej działalności inwestycyjnej oraz wszelkich działań mających wpływ na zachowanie zabytkowej przestrzeni z właściwym konserwatorem zabytków.

6. ZASOBY DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY BRUSY

6.1 CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA GMINY BRUSY

Gmina Brusy położona jest w południowo-zachodniej części województwa pomorskiego, w powiecie chojnickim. Według podziału fizyczno-geograficznego kraju Kondrackiego obszar gminy znajduje się na pograniczu mezoregionów Równina Charzykowska i Bory Tucholskie, które stanowią część Pojezierza Południowopomorskiego, położonego w podprovincji Pojezierza Południowobałtyckie, prowincja Niż Środkowoeuropejski. Kulturowo obszar ten należy do części Pomorza Nadwiślańskiego zwanej Pomorzem Gdańskim, położony jest na południowych Kaszubach w podregionie zwanym Zaborami, który od południowego zachodu graniczy z Borami Tucholskimi. Sieć hydrograficzną na tym obszarze tworzą jeziora połączone z rzeką Brdą, główną rzeką regionu: Kosobudno i Trzemeszno. W północnej części gminy położone są jeziora Duże Głuche, Małe Głuche, Kruszyńskie i Parzyn, w zachodniej znajdują się jeziora Milachowo, Zmarłe, Czarne i Nawionek, w środkowej części - jeziora Leśno Górne i Leśno Dolne. Sieć rzeczną oprócz rzeki Brdy tworzą Kłonecznica, Niechwaszcz, Parzenica, Kulawa i Zbrzyca. Brusy stanowią centrum Zaborów i unikalnej odmiany kultury kaszubskiej zwanej zaborską, a mieszkańcy okolic zwani są Zaborakami Krëbanami.

Siedzibą gminy jest Miasto Brusy. W skład gminy wchodzi 2 osiedla na terenie miasta oraz 23 sołectwa wiejskie: Leśno, Wielkie Chełmy, Czyczkowy, Kosobudy, Brusy-Wybudowanie, Brusy-Jagle, Czapiewice, Czarnowo, Czarniż, Gacnik, Kinice, Huta, Małe Chełmy, Zalesie, Orlik, Główniczewice, Przymuszewo, Skoszewo, Lubnia, Małe Gliśno, Rolbik, Żabno, Męcikał.

W 2025 roku gminę zamieszkiwało ogółem 14360 osób z czego 4903 osoby mieszkały w mieście Brusy. Gęstość zaludnienia w gminie wynosiła 36 osób na 1 km².

6.2 RYS HISTORYCZNY GMINY BRUSY

Obszar i okolice obecnej gminy Brusy posiadają korzystne warunki naturalne, takie jak bogaty świat przyrody czy mnogość rzek i jezior. Pierwszym osadnikom zapewniały one stały dostęp do pożywienia. Zdaniem badaczy początki osadnictwa na tym obszarze sięgają okresu neolitu, natomiast najstarsze znane stanowiska osiadłych grup osadniczych należą do kultury iwieńskiej. Rozwój osadnictwa nastąpił w epoce brązu – tereny Pomorza zasiedlane były wówczas przez ludność należącą do kultury łużyckiej, która zajmowała się uprawą roli i hodowlą. Wody powierzchniowe korzystnie wpływały na wilgotność tutejszych gleb, a dostarczane przez przyrodę surowce, takie jak drewno, kamień, glina i wapień, rudy żelaza oraz bursztyn zapewniały osadnikom środki niezbędne do życia. Najwięcej odnalezionych do dziś w Gminie Brusy pozostałości z tego okresu znajduje się w okolicach Leśna i na jego obszarze, a także w obrębie wsi Główniczewice i wokół jeziora Leśno Dolne. Osadnictwo kolejnej fazy historycznej należało do kultury pomorskiej. Znaleźiska na terenie dzisiejszych miejscowości Orlik, Małe Gliśno, Leśno, Czarnowo potwierdzają obecność przedstawicieli tej kultury na omawianym terenie w okresie III-II w. p.n.e.

Kolejni osadnicy pojawili się na terenie dzisiejszych Zaborów w pierwszej połowie naszej ery i byli reprezentantami kultury wielbarskiej związanej z migracją gockich plemion przybyłych z Półwyspu Skandynawskiego. Pozostałością po ich obecności na obszarze dzisiejszej Gminy Brusy są ślady osad i cmentarzysk w Leśnie. Jak szacują archeolodzy, odnalezione tu cmentarzyska kurhanowe użytkowane były do ok. III - IV w. n.e. Ślady osadnictwa gockiego odnaleziono również w okolicach Główniczewic, Kosobud, Wielkich Chelmów i Brus.

Obszar dzisiejszych Brus wraz z Pomorzem został włączony w obręb państwa Piastów prawdopodobnie w drugim i trzecim dziesięcioleciu XII w. Władzę w regionie pełnili w zastępstwie polskich książąt ich namiestnicy. Jeden z nich, Mściwoj II, zawarł tzw. układ w Kępnie, który doprowadził do zjednoczenia wszystkich ziem Pomorza Gdańskiego, co pozytywnie wpłynęło na rozwój osadnictwa i związany z nim rozwój administracji. To właśnie w zachowanych dokumentach książąt pomorskich odnaleziono najstarszy znany ślad użycia nazwy „Zabory”, którą zapisano jako terra Sabor lub terra Zaborensis, co tłumaczy się jako obszar znajdujący się „za borami”.

Najmniejszą jednostką administracyjną były w tamtym czasie kasztelanie, których ośrodkami były obronne grody z kasztelanem stojącym na czele administracji danego obszaru i będącym jednocześnie dowódcą załogi grodu. Ośrodek kasztelanii zaborskiej najprawdopodobniej mieścił się w grodzie w Leśnie. Zgodnie z wynikami badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie tutejszego grodziska i zespołu dworsko-parkowego znajdował się tu wczesnośredniowieczny gród (XII-XIII w.), który w okresie późniejszym został wykorzystany przez ród Leistenów do budowy ich siedziby. Według zachowanych dokumentów obszar Brus należał w tamtym czasie do diecezji włocławskiej.

Początkowe osadnictwo na tym obszarze miało niestabilny charakter, choć źródła z przełomu XIII i XIV wieku potwierdzają istnienie w owym czasie wsi Czapiewice i Głównzewice. W wyniku dalszego rozwoju osadnictwa w rejonie Chojnic i Tucholi zmieniały się granice jednostek administracyjnych, a od 1290 roku przez cały następny wiek zakładane były liczne wsie, początkowo na prawie polskim, a następnie na prawie chełmińskim.

W latach 1308-1309 Pomorze Gdańskie zostało opanowane przez Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, zwany Zakonem Krzyżackim. Obszar obecnej Gminy Brusy znalazł się wówczas w granicach komturstwa człuchowskiego, a od 1330 roku - komturstwa tucholskiego. Zdaniem badaczy w samych Brusach jeszcze przed 1308 rokiem znajdował się dwór książęcy, który w okresie krzyżackim pełnił analogiczną rolę. Siedzibę wójtostwa w 1324 roku przeniesiono jednak do Kosobud, które aż po kres Rzeczypospolitej pełniły rolę ośrodka administracji na Zaborach. Przywilej osadniczy Brusy otrzymały w roku 1351 z rąk komtura tucholskiego Konrada Vullekopa. W połowie XIV wieku prawo osadnicze nadano również wsiom Czyczkowy (1359), Zalesie (1360), Kosobudy (1390).

Panowanie Zakonu Krzyżackiego na Pomorzu Gdańskim zakończyło się w początkach lutego 1454 r., kiedy Związek Pruski wypowiedział posłuszeństwo Krzyżakom i poddał się władzy króla Polski. Powstanie zbrojne wywołane przez szlachtę i mieszczan rozpoczęło wojnę trzynastoletnią, która doprowadziła do zniszczenia rejonu Chojnic. Wojnę zakończono podpisaniem traktatu pokojowego w 1466 roku w Toruniu. Ziemie dawnego państwa krzyżackiego przyłączono do ziem polskich jako Prusy Królewskie. Tutejsza szlachta i mieszczenie zachowali majątki i przywileje, natomiast majątki Zakonu stały się królewskimi. System

administracyjny Prus Królewskich opierał się na podziale terytorialnym wprowadzonym przez Krzyżaków. Władzę w ośrodkach administracyjnych przejęli urzędnicy królewscy – wojewodowie, kasztelanowie i podkomorzowie. Komturstwo tucholskie przemianowano na powiat tucholski, w którym powołano tylko jedno starostwo podzielone na dwa klucze: polny, skupiający wsie z okolic Tucholi i leśny, zwany także zaborskim lub kosobudzkim.

Koniec XV wieku na ziemiach polskich przyniósł stabilizację polityczną, dzięki której powstały dobre warunki do rozwoju Ziemi Zaborskiej. Odnotowano wówczas kolejną falę rozwoju osadnictwa i wzrost demograficzny. Lata dobrobytu zakończył tzw. potop szwedzki (1655-1660) oraz związane z nim wyniszczenie i wyludnienie terenu. Równie wyniszczające dla Brus okazały się działania wojsk związane z wojną północną (1700-1721). Zniszczenia spowodowane wojną i grabieżami spotęgowała przyniesiona na Pomorze epidemia dżumy. Walki na tych terenach toczyły się również w 1734 roku oraz w okresie wojny siedmioletniej (1756-1763). Ten okres braku stabilności politycznej i zniszczeń wywołanych przetaczającymi się przez region działaniami zbrojnymi zakończył pierwszy rozbiór Polski, na mocy którego Pomorze Gdańskie przyłączono do Prus. Z tym faktem politycznym wiązało się opracowanie katastru kontrybucyjnego Prus Królewskich, czyli tzw. katastru fryderycjańskiego (lata 1772-1773). Przeprowadzona wówczas reforma administracji doprowadziła między innymi do utworzenia powiatu chojnickiego, który swoim zasięgiem obejmował starostwa człuchowskie, tucholskie i świeckie. W 1818 roku wyodrębniono z niego powiat człuchowski i świecki, a w 1875 roku powiat tucholski. Do administrowania dobrami państwowymi utworzono urzędy domenalne, których zadaniem było zarządzanie folwarkami oraz powinnościami chłopskimi.

Przyłączenie Pomorza Gdańskiego do Prus wiązało się z włączeniem tych terenów w okrąg reform przeprowadzonych przez Fryderyka II. Reformy te dotyczyły między innymi powinności chłopów z dóbr państwowych, porządkowania dóbr szlacheckich oraz własności chłopskich poprzez założenie ksiąg hipotecznych i wykonanie szczegółowych inwentaryzacji majątków, a z czasem również uwłaszczenia chłopów. Jednocześnie w XIX wieku w Prusach prowadzono intensywne i bezwzględne działania mające na celu germanizację zamieszkałej tu ludności, co umocniło poczucie świadomości narodowej Polaków i Kaszubów oraz inspirowało działalność polskich patriotów przeciwstawiających się germanizacji. Na terenie

Zaborów aktywnością społeczną i działalnością patriotyczną wyróżniali się między innymi Stanisław Sikorski z Wielkich Chełmów oraz ksiądz Feliks Bolt z Brus.

W końcu XIX wieku Brusy stały się ośrodkiem intensywnego rozwoju gospodarczego, pobudzanego przede wszystkim ideą umocnienia polskości na Pomorzu. Zakładanie polskich spółdzielni, banków oraz rozwijanie przemysłu i nowoczesnego rolnictwa było na Zaborach, jak i na całym Pomorzu, przejawem oporu wobec prób wynaradawiania. Impulsem do rozwoju obszarów wiejskich na tym obszarze stała się również budowa drogi bitej na trasie Kościerzyna – Chojnice, a następnie budowa linii kolejowej z Chojnic do Brus w 1902 roku. Brusy otrzymały wówczas sieć energetyczną.

Odzyskanie niepodległości przez Polskę w 1918 roku nie oznaczało powrotu do Polski wszystkich części Pomorza Gdańskiego. Mieszkańcy regionu nie czekali jednak biernie na rozstrzygnięcie, które miała przynieść konferencja w Wersalu, poprzedziły ją liczne propolskie demonstracje. W 1919 roku konferencja w Wersalu przyznała znaczną część Kaszub Polsce. Władzę na odzyskanych ziemiach objęło Ministerstwo Byłej Dzielnicy Pruskiej. Pruskie tradycje administracji i podział administracyjny obowiązywał na tych terenach do końca 1933 roku.

W okresie międzywojennym Brusy i całe Zabory zachowały specyfikę gospodarczą ukształtowaną w drugiej połowie XIX wieku, jednak w wyniku zaistnienia nowych granic państwowych na terenie dawnego powiatu chojnickiego gospodarcza, a przede wszystkim handlowa ranga Brus znacznie wzrosła. Do II wojny światowej działało tu około 20 sklepów, 6 restauracji i cukiernia. Rozwojowi handlu towarzyszył wzrost liczby warsztatów rzemieślniczych, sprzyjała mu organizacja targów i jarmarków. W miejscowości i w jej okolicach rozwijał się również przemysł – powstawały młyny, tartaki, cegielnie, zakłady przetwórstwa drewna i runa leśnego. W 1926 roku otwarto włoską suszarnię grzybów produkującej głównie na eksport. W 1930 roku podjęto działania mające na celu nadanie Brusom praw miejskich.

Lata 1939-1945 i II wojna światowa były dla mieszkańców Zaborów okresem zniszczeń oraz eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej przez niemieckich okupantów. Pomimo panującego terroru w regionie działała Tajna Organizacja Wojskowa Gryf Pomorski. Do walki z miejscowymi partyzantami skierowano dodatkowe oddziały SS oraz Wehrmachtu, które stacjonowały między innymi na

terenie majątku Sikorskich w Małych i Wielkich Chełmach. Lata powojenne przyniosły kolejne zmiany, w tym rozparcelowanie oraz upaństwowienie dawnych majątków szlacheckich, a także wielu bruskich przedsiębiorstw utworzonych w drugiej połowie XIX i pierwszych dekadach XX wieku.

W 1945 roku powiat chojnicki stał się częścią województwa bydgoskiego, do którego należał aż do reformy administracyjnej przeprowadzonej w 1999 roku, w wyniku której włączono go na powrót do województwa pomorskiego.

Dane dotyczące charakterystyki i historii gminy opracowano na podstawie kwerendy archiwalnej w WUOZ, dokumentów strategicznych gminy (jak np. gminna strona www, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego) oraz zasobów własnych

6.3 ZABYTKI NIERUCHOME I KRAJOBRAZ KULTUROWY GMINY

Walory kulturowe gminy Brusy są jej zasadniczym walorem i wynikają z położenia w rejonie historycznych Kaszub, w jego najbardziej tradycyjnej i rdzennej części. Specyfika krajobrazu kulturowego gminy wyraża się w sposobach użytkowania przestrzeni, charakterze osadnictwa a także w stylu oraz formie poszczególnych obiektów.

Gmina Brusy jest zasobna w zabytki architektoniczne, budownictwa oraz archeologiczne, usytuowane często w bardzo atrakcyjnym krajobrazie przyrodniczym. Na terenie gminy Brusy znajduje się znacząca liczba obiektów, które zostały wpisane do rejestru zabytków bądź pozostają w ewidencji konserwatorskiej. Są wśród nich budowle sakralne, zespoły pałacowo – parkowe, cmentarze, zabytkowe układy wiejskie, zabytki archeologiczne.

Na terenie Gminy Brusy znajdują się 4 obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych województwa pomorskiego na podstawie 3 decyzji o wpisie, a także 2 obiekty wpisane do rejestru zabytków archeologicznych województwa pomorskiego na podstawie 2 decyzji o wpisie. Oba rejestry na mocy art. 8. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami prowadzi Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku.

WYKAZ ZABYTKÓW ARCHITEKTURY WPISANYCH DO REJESTRU ZABYTKÓW

MIEJSCOWOŚĆ	ULICA	NR	OBIEKT	NR REJ.ZAB.
Leśno	Królowej Ludwiki Marii	1	kościół paraf. p.w Podwyższenia Krzyża Św.,dz.292	4 z dn. 30.11.1929
Kosobudy	Czerska	11	d.pastorówka przy dawnym kościele ewangelicko-augsburskim-ob. parafialnym p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa-ob. przedszkole,dz. 723/2	1714 z dn. 12.09.2000
Kosobudy	Kościelna	1	kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa -dawny kościół ewangelicko-augsburski, dz. 541	1714 z dn. 12.09.2000
Brusy	Kościelna	2	kościół paraf.pw. Wszystkich Świętych wraz z działką w obrębie muru kościelnego z kaplicą grobową rodziny Sikorskich)	1725 z dn. 03.07.2001

Spośród wszystkich obiektów zabytkowych Gminy Brusy za najcenniejsze i kluczowe dla rozwoju gminy uznaje się kościoły w Leśnie, Kosobudach i Brusach wraz z towarzyszącymi im cmentarzami przykościelnymi, a także cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej w Leśnie, zespoły dworsko-parkowe w Wielkich Chełmach, Leśnie i Żabnie, młyny wodne w Czernicy i Kaszubie oraz budynki mieszkalne i gospodarskie z XIX i XX wieku. Wymienione obiekty stanowią elementy najbardziej charakterystyczne dla krajobrazu kulturowego regionu Zaborów i najlepiej reprezentują jego tożsamość kulturową, w związku z czym zostały włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Brusy. Duża grupa obiektów znajduje się w złym stanie i wymaga remontu i renowacji, a nawet odtworzenia i odbudowy części zniszczonej konstrukcji. Wiele z obiektów nie spełnia również norm i wymogów stawianych współcześnie obiektom mieszkalnym – ich modernizacja w związku z włączeniem do GEZ wymaga większych nakładów finansowych, a koszty ewentualnych prac projektowych i budowlanych są większe w związku z koniecznością prowadzenia ich w uzgodnieniu z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Gdańsku.

Wtopiony w naturalne otoczenie krajobraz kulturowy Gminy Brusy charakteryzuje się znacznym urozmaicheniem - pomiędzy ekosystemami leśnymi,

w których dominują lasy gospodarcze rozciągają się malownicze doliny rzeczne i rozległe jeziora, a także grunty rolne. Te ostatnie wraz z nieużytkami stanowią blisko 40% powierzchni gminy, natomiast niemal 60% obszaru gminy stanowią obszary i grunty leśne. Krajobraz rolniczy towarzyszący osadom skupia się w środkowej części obszaru, której centralnym punktem jest miasto Brusy. Wykształciło się ono na dobrze widocznym planie średniowiecznej wsi. Pierwotnie drewniane zabudowania Brus w drugiej połowie XIX wieku zostały niemal zupełnie zastąpione murowaną zabudową o typowo miejskim charakterze, choć prawa miejskie nadano Brusom dopiero w 1988 roku. Pozostałe miejscowości regionu zachowały wiejski charakter, z dominującą tradycyjną dla Zaborów zabudową drewnianą. Dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku budynki w stylu regionalnym zaczęły zastępować budynki murowane w typie spotykanym w całym kraju. Charakterystycznymi elementami lokalnego krajobrazu są również niewielkie osady śródleśne, takie jak Parzyn, Rolbik, Widno, Czernica, Rudziny czy Huta, położone na obrzeżach gminy.

Część obszaru Gminy Brusy znajduje się w granicach Zaborskiego Parku Krajobrazowego oraz jego otuliny, jak również otuliny Wdzydzkiego Parku Krajobrazowego.

W nocy z 11 na 12 sierpnia 2017 roku w północno-zachodniej Polsce wystąpiła nawałnica, która w Gminie Brusy zniszczyła prawie 1000 budynków mieszkalnych oraz gospodarczych, a także zabytkowe parki podworskie, zadrzewienia i aleje, w tym obiekty ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków. Drastycznie zmienił się krajobraz miejscowości Orlik, Wysoka Zaborska oraz Giedon, dotąd otoczonych lasami. Częściowemu zniszczeniu uległy drzewostany cmentarzy, aleja lipowa prowadząca z Czyczkowych do Wielkich Chełmów, a także parki podworskie w Wielkich Chełmach, Kaszubie, Leśnie oraz w Żabnie. Powalone drzewa zniszczyły dwa cmentarze położone na terenie leśnym - nawałnica unicestwiła pozostałości nagrobków na cmentarzu ewangelickim w Żabnie i całkowicie zatarła ślady po cmentarzu cholerycznym w Turowcu.

Układ urbanistyczny miasta Brusy

Brusy już w XIX wieku posiadały rangę miasta, jednak ich dobrze zachowany układ przestrzenny dobitnie świadczy o rozwoju na planie średniowiecznej wsi w typie owalnicy. Ten kształt wsi prawdopodobnie początkowo wiązał się z funkcjami

obronnymi, a część badaczy wiąże go wyłącznie z osadnictwem słowiańskim, które na Pomorzu Gdańskim rozwinęło się jeszcze w okresie piastowskim. Dzieje miasta sięgają zatem najpewniej XIII wieku. Zdaniem historyków jeszcze przed 1308 rokiem znajdował się tu dwór książęcy będący ośrodkiem lokalnej władzy. Lokowanie wsi na prawie chełmińskim przez Zakon Krzyżacki najprawdopodobniej nie wpłynęło na ogólne rozplanowanie miejscowości. W XIV wieku Brusy były na Zaborach ważną miejscowością handlową, istniały tu 4 karczmy oraz 3 tzw. "budy", w których sprzedawano różnorodne artykuły spożywcze. Przestrzeń Brus w tamtym czasie, choć nie odbiegała kształtem od sąsiednich wsi, musiała więc posiadać pewne cechy miasta. Dopiero jednak rozwój przemysłu i handlu w XIX wieku, przy jednoczesnej utracie znaczenia administracyjnego i gospodarczego przez pobliskie Kosobudy sprawiły, iż Brusy zyskały znaczenie ważnego ośrodka na Zaborach. Głównym impulsem do rozwoju miejscowości i okolic była działalność Banku Ludowego oraz polskich spółek handlowych "Kupiec" i "Ceres" założonych w 2. połowie XIX w., a także budowa drogi bitej w 1856 roku. Kilkadziesiąt lat później, dzięki budowie drogi kolejowej (1902 r.) Brusy uzyskały połączenie z sąsiednimi miastami i zostały zelektryfikowane. Do zwiększenia rangi miejscowości w kolejnych latach przyczyniło się natomiast odzyskanie niepodległości przez Polskę i włączenie w 1920 roku tej części Pomorza Gdańskiego do nowo powstałego państwa, a także odcięcie Zaborów od pobliskich miast niemieckich i Gdańska. W Brusach działało wówczas 6 restauracji, cukiernia oraz 20 sklepów. Rozwijało się rzemiosło, przetwórstwo jagód i grzybów, cyklicznie organizowano targi.

Przestrzeń centralnej części Brus świadczy z jednej strony o średniowiecznej genezie miejscowości, z drugiej zaś o jej intensywnym rozwoju począwszy od pierwszej połowy wieku XIX. Przebiegające równoleżnikowo na planie owalu ulice Szkolna i Pocztowa od północy oraz Kościelna i 2-go Lutego od południa wyznaczają kształt dawnej wsi. Budynki skupione wokół wydłużonego placu wyznaczonego przez te ulice pierwotnie były drewniane, jednak począwszy od pierwszej połowy XIX wieku przestrzeń wokół głównych ulic miejscowości zapełniała się murowanymi domami i kamienicami. Świadcami rosnącej zamożności i społecznej aktywności miejscowych parafian, a także rozwoju cywilizacyjnego Brus w tamtym okresie są mur i brama kościelna oraz mauzoleum rodziny Sikorskich wybudowane w latach 30-tych XIX wieku. Z 1845 roku pochodzą murowane ogrodzenie cmentarza wraz z reprezentacyjną bramą przy ulicy Gdańskiej. Kościół p.w. Wszystkich Świętych został wzniesiony w latach 1876-1879 w środkowej części dawnego placu pomiędzy ulicą Kościelną

i Szkolną, w miejscu wcześniejszej drewnianej świątyni. Neoromańska sylwetka kościoła jest do dzisiaj charakterystyczną dominantą krajobrazu miasta i widoczną z daleka manifestacją patriotyzmu i religijności jego mieszkańców.

Rozwój Brus aż do pierwszej połowy XX wieku odbywał się jedynie w granicach pierwotnej wsi, której krańce wyznaczały granice wewnętrznego placu i główne drogi wjazdowe - jedna prowadząca na zachód do Czapiewic, i druga wybiegająca na wschód w kierunku Kosobud i Małego Gliśna, rozwidlająca się w punkcie, z którego dziś wychodzą ulice Kościuszki, Kalwaryjna, Młyńska i Targowa. Na pruskiej mapie topograficznej z 1874 roku w miejscu Placu Jana Pawła II widoczny jest owalny skwer (rynek), który prawdopodobnie rozwinął się z późnośredniowiecznego placu. W końcu XIX stulecia nastąpiła rozbudowa miejscowości wzdłuż osi wyznaczonej przez dzisiejszą ulicę Gdańską oraz na przedłużeniu pozostałych dróg wjazdowych. Mapy archiwalne z lat 1874, ok. 1893, 1921 oraz 1941 roku²⁰ jednoznacznie wskazują na fakt, iż dopiero budowa stacji kolejowej na przełomie XIX i XX stulecia w odległości kilkuset metrów od ostatnich zabudowań stała się impulsem do rozwoju układu urbanistycznego w kierunku południowo-wschodnim. Najbardziej intensywny rozwój tej części Brus miał miejsce w pierwszym dwudziestolecu wieku. W tamtym okresie powstała zabudowa dzisiejszych ulic Dworcowej i Nad Dworcem, a także ulicy Kościuszki i Targowej.

Współczesny układ urbanistyczny Brus z siatką prostopadłych ulic wybiegających z centralnego placu oraz osiedlami na obrzeżach miasta rozwinął się w pełni po 1945 roku na kanwie układu o średniowiecznej i XIX-wiecznej genezie. W powojennym oraz najnowszym okresie w krajobrazie miasta pojawiły się budynki pozbawione cech miejscowego budownictwa, wśród nich typowe dla całego kraju budynki spółdzielni handlowo-produkcyjnych, urzędy, instytucje publiczne i domy.

Układy ruralistyczne

Przeważająca część wsi położonych na obszarze współczesnej Gminy Brusy wywodzi się ze średniowiecza (XII-XIV wiek). Ich układy przestrzenne wykształciły się spontanicznie, bądź zostały zaplanowane w oparciu o zasady prawa lokacyjnego - polskiego lub chełmińskiego. Czynniki, które wpływały na powstawanie danych form wsi były bardzo zróżnicowane, oprócz prawa lokacyjnego należały do nich m.in. topografia terenu, typ gleby, formy własności ziemi. Na terenie Zaborów spotykane są

licznie wsie będące w średniowieczu własnością drobnego rycerstwa, jak np. Czapiewice czy Głównzewice, które nie tylko (tak jak Czapiewice) od średniowiecza aż do czasów najnowszych stanowiły własność drobnej szlachty kaszubskiej, ale również niemal do dziś zachowały swój dawny kształt.

Drobna własność rycerska, tak charakterystyczna zarówno dla Zaborów jak i całego Pomorza, z czasem "bądź to uległa dalszemu rozdrobnieniu i zamieniła się na wsie nie różniące się niczym od chłopskich, bądź też z osad rycerskich, w dobie rozwoju gospodarki folwarcznej, powstały folwarki samodzielne". Wsie rycerskie na prawie polskim zachowały odrębne warunki rozwoju, tak różne od wsi na prawie polskim, które należały do "wielkiej własności". Zmiany w administrowaniu ziemią i w rolnictwie, które zaszły w późnym średniowieczu mogły skłaniać do przechodzenia na prawo chełmińskie. W rejonie Chojnic i na Zaborach było to skutkiem większej akcji osadniczej prowadzonej przez Zakon Krzyżacki na południowym pograniczu państwa. Pierwsze wsie na prawie chełmińskim powstały wokół Chojnic: "Dla ożywienia całej okolicy i utrwalenia osadnictwa przez liczne nadania wciągnął Zakon także rody rycerskie, zezwalając im na lokację wsi na prawie niemieckim". Na interesującym nas obszarze następujące wsie rycerskie zmieniły prawo polskie na prawo chełmińskie (zwane również magdeburskim lub niemieckim): Żabno, Leśno, Gliśno, Czarnowo, Wielkie Chełmy. Przy prawie polskim pozostały Czapiewice i Głównzewice. Istniejące w tamtym okresie korzystne warunki przyczyniły się do powstania młynów i wykształcenia się osad młyńskich koło Kosobud (młyn na Parzenicy), koło Lubni (młyn na Młosienicy), młyn na Zbrzycy przy karczmie należącej do komturstwa tucholskiego w Rolbiku.

Proces kształtowania wsi w okolicach Brus zakończył się w pierwszej połowie XV w., kiedy istniały tu następujące punkty osadnicze: dwór feudalny wraz z folwarkiem w Kosobudach, chłopskie wsie czynszowe - Brusy, Czyczkowy, Zalesie, Kosobudy, Lubnia i Leśno, wsie rycerskie na prawie chełmińskim - Wielkie Chełmy, Małe Chełmy, Czarnowo, Żabno, Gliśno i Orlik, wsie rycerskie na prawie polskim - Czapiewice, Głównzewice, Wysoka Zaborska, osady młyńskie i karczemne - Lamk, Broda, Kaszuba i Rolbik. Ostatnie wielkie zmiany w osadnictwie nie tylko Zaborów, ale i całego Pomorza, przyniósł początek XIX stulecia i upowszechnienie nowych sposobów gospodarowania ziemią, a następnie pruska kolonizacja z drugiej połowy tegoż wieku i polska parcelacja z wieku kolejnego. Komasacja pól prowadziła do rozpraszania zabudowy w formie kolonii czy tzw. "wybudowań" z zagrodami położonymi nie w skupiskach, lecz przy uprawianych polach.

Typowym przykładem wsi placowej z trójkątnym placem rozdrożnym jest Lubnia, notowana w dokumentach książąt pomorskich już w 1290 roku, kiedy książę Mściwoj II potwierdził jej nadanie wojewodzie kaliskiemu Mikołajowi. Na własność Zakonu Krzyżackiego przeszła już w 1314 roku, choć w 1400 roku posiadała jeszcze prawo polskie. Zabudowa pierwotnej wsi skupiała się wokół trójkątnego placu o długości ok. 50 metrów, z którego narożników w trzech kierunkach wychodziły drogi. Dopiero wskutek rozbudowy wzdłuż tych traktów Lubnia zyskała formę wsi ulicowo-placowej.

Przykładem małej owalnicy o placu wrzecionowym są Czapiewice, z zachowanym do dziś niewielkim stawem pośrodku dość regularnego, wydłużonego placyku. W 1400 roku (aż do czasów najnowszych) Czapiewice należały do drobnej szlachty kaszubskiej.

Architektura sakralna

Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych w Brusach

Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych zlokalizowany jest w centrum miasta, na prostokątnej działce o numerze ewidencyjnym 668 ograniczonej ulicami Szkolną i Kościelną. Zabytek stanowi własność parafii pod tym samym wezwaniem z adresem przy ul. Kościelnej 3 w Brusach. Kościół jest orientowany, zbudowany na rzucie wydłużonego prostokąta (60,9 metra długości i 26 metrów szerokości), z prezbiterium zamkniętym absydą i niewielką kruchtą od frontu. Budynek z wyłączeniem fundamentów i cokołu wykonanych z kamienia polnego, został w całości wymurowany z czerwonej cegły. Ceglane są wszystkie elementy wystroju elewacji: fryzy kostkowe, gzyms wieńczący i kordonowy, portal w obrębie fasady, opaski okienne, maswerki w obrębie prezbiterium. Korpus kościoła ma formę trójnawowej bazyliki o ośmiu przęsłach, posiada dwie zblokowane wieże od strony zachodniej. Prezbiterium kościoła jest krótkie, zamknięte absydą z dodanymi po bokach dwiema przybudówkami mieszczącymi zakrystie. Na osi wież od strony zachodniej zlokalizowano wejście główne, uzupełnione wejściami bocznymi umieszczonymi symetrycznie w przęśle środkowym naw bocznych od strony południowej i północnej. Drzwi główne osadzone są w głębokim, pięciostopniowym portalu. Nad budowlą kościoła dominuje forma wysokich pięciokondygnacyjnych zblokowanych wież zwieńczonych krzyżami umieszczonymi na kulach.

Kościół parafialny p.w. Świętego Krzyża w Leśnie

Kościół ten zlokalizowany jest tuż przy głównej drodze przebiegającej przez Leśno, na tym odcinku jest to ulica Królowej Marii Ludwiki, po południowej stronie drogi na działce nr 292. Kościół znajduje się na wzniesieniu położonym nad jeziorem Leśno Dolne i przepływającą przez to jezioro rzeką Młosiną. Kościół otacza zespół budynków związanych z nim funkcjonalnie - plebania z początku XX wieku, organistówka z końca XIX wieku oraz współczesna kaplica pogrzebowa. Naprzeciw kościoła znajduje się budynek dawnej szkoły o konstrukcji ryglowej wypełnionej cegłą, wzniesiony około połowy XIX wieku. Cmentarz przykościelny datowany jest na XVIII wiek, otacza go mur wzniesiony z kamieni polnych, jedynie od strony zachodniej jest to mur pełny zbudowany z cegły na cokole z polnych kamieni. W północnej części muru zlokalizowana jest brama z dwiema furtkami po bokach.

Obecna forma kościoła jest wynikiem kilkietapowej rozbudowy. Kościół jest orientowany, został wzniesiony równolegle do drogi na fundamentach z kamienia. Nawa zbudowana na rzucie zbliżonym do kwadratu, została podzielona słupami na trzy przęsła, dzięki czemu kościół jest jedynym na Pomorzu Gdańskim drewnianym kościołem trójnawowym. Na przedłużeniu środkowej nawy znajduje się zakończone trójbocznie prezbiterium, do którego od północnej i południowej strony przylegają dwie zakrystie. W przedłużeniu środkowej nawy od zachodu znajduje się niewielki przedsionek z wejściem głównym oraz zbudowana na rzucie kwadratu wieża. Drewniane ściany mają konstrukcję zrębową, szalowane są od zewnątrz pionowymi deskami z listwowaniem. Wysoka, zwężająca się ku górze wieża kościoła posiada odrębną słupowo-ramową konstrukcję obitą pionowymi deskami poszytymi gontem. Dach wieńczący nawy jest dwuspadowy, prezbiterium przykryte dachem dwuspadowym zamkniętym trójpółaciowo, posiadają konstrukcję krokwiowo-jętkową i również zostały poszyte gontem. Pokrycie wieży stanowi dach namiotowy o odgiętym okapie, zwieńczony iglicą oraz kulą, na której znajduje się krzyż oraz wiatrowskaz - kogutek. We wnętrzu świątyni zwracają uwagę dwa rzędy drewnianych kolumn wydzielających nawy boczne, belką tęczową oddzielającą nawy od prezbiterium, a także wyposażenie z XVIII wieku oraz grupa ukrzyżowania datowana na XVII stulecie.

Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Kosobudach

Eklektyczny kościół w Kosobudach zlokalizowany jest w południowej części wsi, na działce nr 541, przy ulicy Kościelnej 1. Usytuowanie kościoła wskazuje na fakt, że parafia kosobudzka powstała o wiele później niż wieś założona na średniowiecznym planie. Historia parafii w Kosobudach jest trudna do odtworzenia ze względu na fakt, iż wszystkie jej dokumenty wraz z kroniką znajdują się w Berlinie. Po ewakuacji Niemców w 1945 roku kościół ewangelicko-augsburski w Kosobudach przejęła administracyjnie parafia rzymsko-katolicka w Brusach, kościół został wyświęcony i otrzymał wezwanie Najświętszego Serca Pana Jezusa. Samodzielna parafia rzymsko-katolicka w Kosobudach została ustanowiona dopiero w 1975 roku.

Kosobudzka świątynia została wzniesiona w latach 1867-1871 roku dla istniejącej od 1863 roku parafii ewangelicko-augsburskiej, na dawnym polu folwarcznym. W końcu XIX wieku w pobliżu kościoła wybudowano pastorówkę. Budynek kościoła ma charakter eklektyczny, posiada zarówno cechy stylu neogotyckiego jak i neoromańskiego. Budowla posiada jedną nawę, na osi elewacji północnej znajduje się wieża zbudowana na rzucie kwadratu. Prezbiterium zwrócone jest na południe, domknięte trójbocznie, niższe od korpusu nawowego, z przylegającą do niego od wschodu zakrystią i odpowiadającym jej pomieszczeniem od strony zachodniej. Główne wejście do kościoła znajduje się w elewacji frontowej - północnej, w przyziemiu wieży, natomiast wejście boczne - w elewacji zachodniej. Nawa kryta jest dachem dwuspadowym, zaś prezbiterium dachem dwuspadowym zamkniętym trójbocznie, wieża zaś pokryta jest dachem czterospadowym z trójkątnym szczytem w każdej z czterech połaci, zwieńczona krzyżem umieszczonym na hełmie w kształcie ostrosłupa i kuli. Wszystkie elewacje kościoła wykonane są z czerwonej cegły i nietynkowane, zdobione detalami wykonanymi z cegły posiadającymi formy gzymsów, fryzów i lizen.

Wnętrze kościoła stanowi szeroka nawa o czterech przęsłach, i niższe od niej, trójbocznie domknięte prezbiterium. W północnej części nawy znajduje się chór o drewnianej konstrukcji, z organami z 1771 roku, być może pochodzącymi ze starego bruckiego kościoła. Również pozostała część wyposażenia pochodzi z innych kościołów regionu.

Pałace i dwory

Dwór w Kaszubie

Zespół dworsko - parkowy w Kaszubie jest położony na południowym stoku doliny rzeki Zbrzycy, we wschodniej części wsi, przy skrzyżowaniu dróg prowadzących do Czapiewic i do Leśna. Murowany budynek dworu z drugiej dekady XX wieku posadowiony jest na łagodnym zboczu opadającym ku rzece.

Dwór w Kaszubie został wzniesiony około 1912 roku przez ówczesnego właściciela tutejszych dóbr, Bronisława Kossak Głowczewskiego. Budynek zbudowano w miejscu, w którym wcześniej znajdował się drewniany dwór z 1815 roku. Projekt prostego, zwartego w formie murowanego budynku na planie prostokąta wzorowany był na dworze Lewald Jezierskich w Leśnie. Dwór posiada fundament i cokół wymurowany z ociosanych kamieni polnych oraz murowaną piwnicę sklepioną stropem Kleina, ściany murowane z cegieł, otynkowane, a także naczółkowy dach dwuspadowy pokryty dachówką ceramiczną - tzw. "karpiówką". Elewacje dworu są proste, zdobione jedynie boniowaniami w narożach budynku oraz wieńczącymi otwory okienne gzymsami na konsolkach. Główne wejście do dworu znajduje się w elewacji południowej, stanowią je prostokątne drzwi zaokrąglone w narożnikach, z dwoma podłużnymi okienkami po bokach.

Dwór w Leśnie

Dwór w Leśnie powstał w pierwszej połowie XIX wieku, a jego rozbudowa przypadła na przełom wieku XIX i XX. Wybudowano go na niewielkim wzniesieniu położonym u ujścia rzeki Młosiny do jeziora Leśno Dolne w miejscu lokalizacji średniowiecznego grodziska. Dwór otacza niewielki park położony na naturalnych terasach nadzalewowych doliny.

Budynek dworu w Leśnie został zbudowany z cegły, jest podpiwniczony. Oryginalna bryła dworu prostopadłościenna, zwarta, w formie parterowego dwutraktowego budynku z wysokim dachem naczółkowym, szerokim oknem mansardowym na osi dworu i mniejszą facjatką na południowo-wschodnim skraju kalenicy. Elewacja południowa jest symetryczna, siedmioosiowa, zwieńczona

gzymsem. Dobudowana do budynku od strony południowo-wschodniej oficyna posiada dwie kondygnacje wzniesione nad piwnicą, oddzielone gzymsem, pokryte prostym dwuspadowym dachem. Budynek pozostaje w dobrej kondycji. Park, poddany rewitalizacji na początku XXI wieku, w sierpniu 2017 roku został w znacznym stopniu zniszczony przez nawałnicę.

Dwór w Orliku

Dwór znajduje się w południowej części wsi Orlik, na południe od rzeki Młosiny, w pobliżu rozwidlenia dróg do Lubni i Leśna. Dwór wznosi się na wschód od głównej drogi prowadzącej przez wieś, w obrębie dawnego podwórza dworskiego otoczonego współczesnymi budynkami. Wieś Orlik ma genezę średniowieczną, źródła historyczne odnotowały fakt jej założenia w 1356 roku przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Winryka von Kniprode. Przez kolejne stulecia wieś pozostawała własnością rycerską, a następnie szlachecką. Właścicielem majątku w Orliku od lat 90-tych XIX wieku był Jan Czarnowski, prawdopodobnie fundator wzniesionego około 1910 roku i istniejącego do dziś dworu.

Dwór usytuowany jest szczytem do drogi, frontowa elewacja zwrócona jest na południe. Dwór wybudowano na planie prostokąta, zwartą prostopadłościenną bryłę przykryto dachem dwuspadowym. Budynek dworu jest dwutraktowy, z sienią i ryzalitem frontowym zwieńczonym wystawą znajdującym się od południa, na osi poprzecznej. W ryzalicie znajduje się główne wejście do budynku poprzedzone ścianą z trzema arkadami. W południową połąć dachu dworu wpisany został przykryty dwuspadowym daszkiem trójkątny szczyt z dwoma oknami. Zewnętrzne ściany budynku wymurowane są z czerwonej cegły na podmurówce z ociosanych polnych kamieni, otynkowane.

Pałac w Wielkich Chełmach

Obiekt wzniesiony w latach 1852-1853 na północno-zachodnim skraju wsi, obok rozwidlenia dróg prowadzących do Małych Chełmów i Drzewicza, w miejscu istniejącego tu wcześniej drewnianego dworu z XVIII wieku. Początkowo budynek miał formę parterowego murowanego dworu o cechach neogotyckich, z czterema wieżami w narożnikach. Współczesny wygląd jest wynikiem rozbudowy, która miała miejsce w latach 1908-1909, budynek wówczas powiększono m.in. dobudowując piętro i przykrywając nowym dachem. Budynek wzniesiony jest z cegły, na kamiennej

podmurówce i podpiwniczony, na planie wydłużonego prostokąta, z elewacją frontową od południa. Bryła pałacu jest zwarta, prostopadłościenna w części głównej, z dobudówką od strony wschodniej, w środkowej części przykryta dwuspadowym dachem, boczne części przykryte dachami namiotowymi. Główne wejście do pałacu znajduje się w południowej elewacji, stanowią je prostokątne drzwi flankowane wąskimi oknami, prowadzą do nich proste, ośmiostopniowe schody. Wszystkie elewacje pałacu otynkowane, elementami ozdobnymi reprezentacyjnej elewacji południowej są okna - w części środkowej zamknięte odcinkowo, w częściach bocznych - półkoliście, a także elementy nawiązujące do neogotyku - ośmiokątne szkarpy. We wnętrzu budynku wyróżnia się reprezentacyjny hall znajdujący się na głównej osi, klatka schodowa zlokalizowana jest na prawo od osi poprzecznej.

Dwór w Żabnie

Dwór znajduje się w dawnym zespole folwarczno-parkowym położonym na południowym krańcu wsi, kilkaset metrów na północ od drogi oraz linii kolejowej prowadzącej z Chojnic do Brus. Usytuowany jest szczytem do drogi prowadzącej przez wieś, na zachód od niej. Budynek zbudowany jest na planie wydłużonego prostokąta, od zachodniej strony przylega doń niewielka dobudówka. Bryła dworu jest prosta, zwarta, przykryta dwuspadowym dachem przełamanym w środkowej części północnej połaci facjatą nakrytą również daszkiem dwuspadowym. Budynek został wymurowany z cegły, otynkowany, częściowo podpiwniczony, wzniesiono go na wysokiej podmurówce z cegły i ciosanych kamieni polnych

Parki podworskie i aleje

Park podworski jest obszarem związanym funkcjonalnie z dawną rezydencją właścicieli majątku ziemskiego (dworem), z drzewostanem ukształtowanym w celowy i przemyślany sposób. W krajobrazie kulturowym wsi parki te wyróżnia nie tylko ich wartość historyczna i kompozycyjna, ale również różnorodnością przyrodniczą i pełnioną funkcją ekologiczną. Bez względu na fakt wpisania do rejestru zabytków, parki te są wielką wartością dziedzictwa kultury. Na terenie Gminy Brusy parki podworskie znajdują się w miejscowościach: Kaszuba, Laska, Leśno, Wielkie Chełmy oraz Żabno. Parki dworskie w Kaszubie, Leśnie, Wielkich Chełmach oraz Żabnie uległy zniszczeniu w sierpniu 2017 roku na skutek nawałnicy. W najlepszym stanie znajduje się park w Wielkich Chełmach, poddany rewaloryzacji w 2015 roku i uporządkowany

w latach 2017-2019. Również park w Lasce znajduje się w bardzo dobrym stanie, obszar parku jest zadbany, a drzewostan poddawany zabiegom pielęgnacyjnym. Ze względu na obfitość lasów, na obszarze gminy niewiele jest zadrzewień śródpolnych i szpalerów drzew, zachowała się jedna aleja przy drodze prowadzącej z miejscowości Czyczkowy do Wielkich Chełmów. Aleja ta tak jak okoliczne lasy, parki dworskie i zadrzewienia cmentarzy została w znacznym stopniu zniszczona przez nawałnicę.

Budownictwo miejskie

Do końca XIX stulecia budownictwo na obszarze Zaborów było niemal wyłącznie drewniane. Zmianę przyniosła druga połowa XIX stulecia. W tamtym właśnie okresie rozpoczął się nasilony rozwój przestrzenny Brus, coraz liczniej wznoszono w nich budynki murowane o typowo miejskim charakterze. Impulsem do rozwoju miejscowości był intensywny rozwój przemysłu i kolei, a także dobra koniunktura gospodarcza w Europie przełomu XIX i XX wieku. Na lokalne ożywienie gospodarcze i społeczne wpływ miało m.in. utworzenie Banku Ludowego w Brusach, bowiem właśnie na kapitałach tego banku oparły się utworzone pod koniec XIX wieku polskie spółki handlowe "Kupiec" (1898), "Bazar" (1904) oraz produkcyjno-handlowa spółka "Ceres" (1912) z siedzibą w Brusach. Dzięki temu Brusy stały się "swoistą centralą polskich spółek handlowych dla sporej części Prus Zachodnich". Powstające, a potem prężnie rozwijające się bruskie przedsiębiorstwa wznosiły godne siebie siedziby, np. siedzibą spółki "Kupiec" była secesyjna kamienica przy dzisiejszej ul. 2-go Lutego 4, dawnej ulicy Głównej. Z urbanizacją Brus wiązał się również rozwój cegielni na Zaborach, który również miał miejsce na przełomie XIX i XX wieku. W tamtym okresie w okolicy Brus zbudowano wiele nowych, "solidnych" budynków - zarówno mieszkalnych, jak i gospodarczych. W samych Brusach wzniesiono wiele nowych budynków handlowo-usługowych, mieszkalnych oraz łączących powyższe funkcje, a także budynki użyteczności publicznej i budowlę przemysłową. Skutkiem ówczesnego rozwoju budownictwa na Zaborach był rozwój rzemiosła, usług i drobnego przemysłu. Wśród obiektów zabytkowych z tego okresu, poza licznymi kamienicami zlokalizowanymi przy głównych ulicach Brus, spotkać można również budynki w typie podmiejskich willi.

Do najstarszych zachowanych murowanych budynków w Brusach należy dom pod adresem ul. 2-go Lutego 10 (ok. 1873 r.), zbudowany zgodnie z tradycją regionu, podobnie jak domy szerokofrontowe przy ul. Gdańskiej 30 (1879) i 38 (1888). Późniejsze

od nich kamienice z końca XIX wieku mają cechy budowli neorenesansowych, neoklasycznych bądź eklektycznych. W formach ich elewacji widoczne są inspiracje europejskimi prądami w architekturze, co wyraźnie świadczy o rosnącej zamożności i ambicjach bruskich mieszczan. Podobne zróżnicowanie na formy lokalne oraz oparte na europejskich trendach widzimy wśród budynków wzniesionych na początku wieku XX - obok form regionalnych (Spółdzielczy Dom Handlowy przy ul. Szkolnej 1, siedziba dawnej poczty przy ul. Pocztowej 5, Dom Zakonny Sióstr Zmartwychwstanek przy ul. Szkolnej 14) spotkamy kamienice inspirowane secesją (Plac Jana Pawła II 6 i 20, ul. Pocztowa 3, ul. 2-go Lutego 4) oraz modernizmem (Plac Jana Pawła II 1, ul. 2-go Lutego 11). W analogiczny sposób różnią się między sobą reprezentacyjne wille zlokalizowane na ówczesnych przedmieściach - typ regionalny reprezentują m.in. domy przy ul. Nad Dworcem 4 i 10 oraz ul. Dworcowej 26, formy neostylowe bądź secesyjne - m.in. domy przy ul. Chełmowskiej 17, ul. Dworcowej 11 (dawny dom Austenów), ul. Dworcowej 20, ul. Gdańskiej 27 i ul. Targowej 14 (dom Austenów).

Budownictwo wiejskie

Tradycyjne dla regionu budownictwo wiejskie jest jedną z najważniejszych form kultury ludowej i istotnym elementem krajobrazu kulturowego wsi. Na obszarze Gminy Brusy zachowały się liczne obiekty reprezentujące tradycje budownictwa regionalnego, wśród nich budynki mieszkalne i budynki gospodarcze. Najstarsze z nich pochodzą z drugiej połowy XIX wieku.

Tradycyjny dom kaszubski był niewielki, posiadał centralny system ogniowy i charakterystyczne podcienie - szczytowe lub narożne. Domy były proste, a elementy ozdobne stosowano oszczędnie. Najdawniejsze budynki były prawie zawsze drewniane, niepodpiwniczone, ściany z belek opierały się na fundamencie z polnych kamieni. Pod koniec XIX wieku w regionie upowszechniło się budownictwo murowane, a nowe budynki zamiast słomianej strzechy otrzymywały pokrycie z papy. W krajobrazie Gminy Brusy wyróżniają się dwa dominujące historyczne typy domów wiejskich: wielonęttrzna chałupa szerokofrontowa oraz dwukondygnacyjny budynek szerokofrontowy z nadbudówką - tzw. "dom z erklem". Ten drugi typ, charakterystyczny dla przełomu XIX i XX wieku, wyróżnia się nadbudówką w konstrukcji półpłaskiego dachu. Na Zaborach wznoszono go z zastosowaniem różnorodnych rozwiązań konstrukcyjnych, stosunkowo często parter zbudowany był z drewna konstrukcji mieszanej (zrębowo-sumikowo-łątkowej), piętro zaś w konstrukcji

ryglowej szalowanej deskami. W innych spotykanych wariantach parter budynku wznoszono w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem ceglami lub gliną, a piętro w konstrukcji ryglowej szalowanej deskami. Spotykane są również warianty: parter i piętro w konstrukcji ryglowej z wypełnieniem glinianym oraz parter i piętro wymurowane z cegły pełnej. Tradycyjnie drewniane chaty miały dach posyty słomą, dachy spłaszczone natomiast (jak w budynku dwukondygnacyjnym szerokofrontowym z nadbudówką) z reguły pokrywano papą. Na budynkach wymurowanych z cegły pełnej stosowano najczęściej dachówkę ceramiczną. Zarówno przy chałupach szerokofrontowych, jak i przy dwukondygnacyjnych budynkach z nadbudówką budowano drewniane "wystawki", czyli rodzaj ganku znajdujący się przy wejściu w ścianie frontowej. Najczęściej wystawki odróżniały chałupy drobnej szlachty od domów zamieszkałych przez gburów, drobnych chłopów i robotników. Z kolei domy drobnych chłopów i robotników były od gburskich mniejsze, były skromnymi budynkami z jedną izbą i alkierzem, czasem z osobną kuchnią. Robotnicy wraz z rodzinami mieszkali najczęściej w podwójnych domach ze wspólnym wejściem, sienią i kominem, zawierających dwa mieszkania składające się z izby i komory. Domy budowane na Zaborach były najczęściej niepodpiwniczone. Piwnicę zwaną "sklepem" budowano oddzielnie, lecz w granicach tej samej zagrody. Te formowano najczęściej w czworobok, oprócz domu i piwnicy znajdowały się tu również budynki inwentarskie - chlew, obory, stajnie, owczarnie, kurniki (czasem pod jednym dachem) oraz stodoły i często wolnostojące piece chlebowe.

Największe przemiany tradycyjnego wiejskiego krajobrazu Kaszub przyniosły lata po zakończeniu II wojny światowej. W znacznym stopniu zanikła wówczas tradycyjna zabudowa drewniana, upowszechniły się murowane domy pozbawione regionalnych cech. Nowe budownictwo najbardziej rozwinęło się we wsiach Lubnia, Leśno, Kosobudy, Czyczkowy oraz Wielkie Chełmy - w tej ostatniej wsi w miejscu zabudowań folwarcznych zniszczonych w czasie wojny powstał zespół murowanych domów. Na obszarach wiejskich wzniesiono wówczas również wiele obiektów przemysłowych, handlowych, nowe budynki szkół, jak np. w Lubni, gdzie wybudowano dwa magazyny Państwowych Zakładów Zbożowych oraz zespół obiektów Zakładu Wylęgu i Odchowu Drobiu SKR wraz z domami mieszkalnymi dla rodzin pracowniczych, lub w Leśnie, w którym wybudowano nową szkołę, dom kultury, ośrodek zdrowia i remizę. Wszystkie te budynki otrzymały formę obcą w krajobrazie Zaborów. Podobne przemiany nastąpiły nie tylko w innych większych wsiach na obszarze gminy, ale nawet w mniejszych śródleśnych osadach.

Obiekty użyteczności publicznej

Szkoły

Wśród zabytkowych budynków użyteczności publicznej z obszaru Gminy Brusy najliczniejszą grupę stanowią szkoły. W większości wiosek na Zaborach zostały one wzniesione przez władze pruskie na przełomie XIX i XX wieku. Najstarszym zachowanym obiektem jest budynek dawnej szkoły w Leśnie, wzniesiony jeszcze w 1824 roku. Według prawa powszechnego obowiązującego od 1794 roku, w Prusach mogły działać jedynie szkoły państwowe. Istniejące wcześniej na Zaborach szkoły parafialne w Brusach i Leśnie zaprzestały działalności jeszcze w XVIII stuleciu.

W części miejscowości na obszarze dzisiejszej gminy Brusy szkoły powstały w pierwszej połowie XIX wieku: Kosobudy - 1815/1818, Brusy - 1818, Czyczkowy - 1818, Zalesie - 1818, Leśno - 1824, Widno - 1830/1840, Windorp - 1830, w drugiej połowie XIX wieku oraz w pierwszych 2 dekadach XX wieku: Męcikał - 1856, Głowczewice - 1876, Czyczkowy - 1884, Skoszewo - 1885, Małe Chełmy - 1890, Rolbik - 1894, nowa szkoła w Brusach - 1896 (z rozbudową w 1911 r.), Prądzonka - 1896, Lubnia - 1897, Czapiewice - 1901, Małe Glišno - 1902, Czarniż - 1903, Czarnowo - 1907, Kruszyn, Okręglik, Przymuszewo - 1908, Orlik - 1911, Kosobudy - 1914, nowa szkoła w Zalesiu - 1914/1917. W części miejscowości, m.in. w Głowczewicach, Czyczkowych i Męcikale nowe szkoły w oparciu o typowe projekty stosowane w całym państwie pruskim wzniesiono ponownie po kilkudziesięciu latach, na początku XX wieku. Niemal wszystkie budynki szkolne wzniesione w tamtym okresie na obszarze dzisiejszej Gminy Brusy przetrwały do czasów współczesnych w bardzo dobrym stanie. Część z budynków nadal pełni funkcję szkoły (m.in. Czyczkowy, Lubnia, Zalesie), pozostałe - funkcję biblioteki lub świetlicy (m.in. Małe Chełmy), a także domów mieszkalnych (m.in. Czapiewice, Kruszyn, Orlik). Część obiektów pozostaje w zarządzie Gminy Brusy, pozostałe zostały sprzedane prywatnym właścicielom.

Budynki w zarządzie Lasów Państwowych

Gospodarka Zaborów od stuleci oparta jest o gospodarowanie zasobami miejscowych lasów, stąd w krajobrazie Gminy Brusy odnajdziemy wiele zabytkowych budynków należących do administracji leśnej. Dobrze zachowane zabytkowe

leśniczówki i budynki gospodarcze znajdują się m.in. w Asmusie, Czernicy, Dąbrowie, Lasce, Lubni, Młynku, Parzynie, Przymuszewie, Warszynie, Widnie oraz Zbrzycy, większość z nich w ciągu ostatnich 10 lat została zmodernizowana.

Budynki handlowe i usługowe

Wśród budynków użyteczności publicznej znajdują się zabytki związane z intensywnym rozwojem gospodarczym Brus, w tym również rozwojem działalności spółdzielczej przypadającym na drugą połowę XIX i pierwszą połowę XX wieku. W Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków województwa pomorskiego oraz w Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Brusy znajdują się m.in.:

- Spółdzielczy Dom Handlowy wybudowany około 1900 roku, zlokalizowany pod adresem Brusy, ul. Szkolna 1-1a, na działkach nr 665 i 1524;
- dawna siedziba firmy handlowej "Bazar" Leonarda Wróblewskiego (dziś Restauracja "Kaszuńska") wybudowana około 1900 roku w Brusach przy dzisiejszej ul. 2-go Lutego 5, na działce nr 747/1;
- narożna kamienica - dawniej karczma należąca do Maksymiliana Bruskiego, utrzymująca przez pewien czas również kręgielnię i "budę do gry w karty", w późniejszych latach pełniła funkcję restauracji, wybudowana około 1900 roku, znajdująca się pod adresem Brusy, ul.
- budynek dawnej poczty z pierwszej połowy XX wieku, znajdujący się pod adresem Brusy, ul. Pocztowa 5 na działce nr 702/6.
- spółdzielczy budynek mieszkalno - usługowy z około 1900 roku, zlokalizowany pod adresem Brusy, ul. Pocztowa 4-6, na działkach nr 747/2, 747/3;
- budynek przychodni zdrowia z 1921 roku, zlokalizowany pod adresem Brusy, ul. Dworcowa 24, na działce nr 481/2, zmodernizowany w latach 2013-2014.

Obiekty techniki

Okres intensywnych przemian cywilizacyjnych, który na Zaborach rozpoczął się w połowie XIX stulecia, pozostawił liczne zabytki związane m.in. z przemysłem i kolejną. Należą do nich młyny, stacje i budynki kolejowe, a także obiekty hydrotechniczne.

Młyny

- drewniany młyn w Kaszubie wybudowany w konstrukcji ryglowej szalowanej deskami, z około 1900 roku, znajdujący się na działce nr 99/2;
- zespół młyna w Czernicy zlokalizowany na działkach nr 20/83 oraz nr 11, z budynkiem młyna z około 1903 roku wymurowanego częściowo z czerwonej cegły, z najwyższą kondygnacją w konstrukcji ryglowej i oszalowanej deskami. Do zespołu należy oprócz młyna drewniany dom młynarza z XIX wieku, wzniesiony z drewna w konstrukcji zrębowo-sumikowo-łątkowej, a także stodoła i budynki inwentarskie z XIX wieku wzniesione z drewna w konstrukcji ryglowej.

Stacje i budynki kolejowe

- zespół budynków kolejowych w Brusach, obejmujący stację kolejową, 2 budynki mieszkalne oraz 2 budynki gospodarcze, wszystkie wymurowane z czerwonej cegły około 1904 roku, znajdujące się pod adresem Brusy, ul. Nad Dworcem 1-3-5-7, na działkach nr 491/3 i 491/8;
- zespół budynków kolejowych w Lubni-Stacji z początku XX wieku, obejmujący budynek stacyjny, 3 budynki mieszkalne oraz budynek gospodarczy, wszystkie z czerwonej cegły, znajdujące się pod adresem ul. Dworzec 5-6-8, na działkach nr 249/1, 249/3, 249/5, 51;
- zespół budynków kolejowych w Męcikale-Stacji, w tym zachowany budynek dawnej stacji kolejowej, budynek mieszkalny i budynki gospodarcze, wymurowane z czerwonej cegły, wraz z drogą dojazdową o zachowanej oryginalnej nawierzchni brukowanej kamieniami polnymi.

Unikalnym zabytkiem techniki, który harmonijnie wtapia się w naturalny krajobraz Borów Tucholskich jest system nawodnień łąk w dolinie rzeki Kulawy. Przepływająca przez zachodnią część Zaborskiego Parku Krajobrazowego rzeka Kulawa wyróżnia się walorami przyrodniczymi, na dowód czego została włączona do europejskiej sieci przyrodniczej Natura 2000. Jednym z elementów nadrzecznego krajobrazu jest pochodzący z końca XIX wieku, odrestaurowany w roku 2008 system nawadniający tutejsze łąki. System składa się z jazu połączonego z mostem, kanału - doprowadzalnika oraz odchodzących od niego rowów nawadniających, od których z kolei odchodzą bruzdy nawadniające. Nadmiar wody z łąk odprowadzany jest z powrotem do rzeki. System, który reprezentuje tzw. typ grzebieniowy pozwala utrzymać optymalną wilgotność na położonych w dolinie podmokłych łąkach.

Cmentarze i miejsca pamięci

Najcenniejsze pod względem historycznym i kulturowym nekropolie Gminy Brusy to cmentarzyska w Leśnie i Główniczewicach związane z kulturą Gotów osiadłych na tym terenie w pierwszych stuleciach naszej ery. Cmentarzyska te opisano w rozdziale dotyczącym zabytków archeologicznych. Pozostałe cmentarze o historycznym charakterze są następujące:

- Brusy, cmentarz przykościelny wraz z murem i bramą z 2. poł. XIX w. oraz kaplicą mauzoleum rodziny Sikorskich pochodzącą z 1831 r. i narożnymi kaplicami z 1830 r. (lokalizacja: Brusy, ul. Kościelna 2),
- Brusy, cmentarz parafialny wraz z ogrodzeniem i bramą z 1845 r. (lokalizacja: Brusy, ul. Gdańska),
- Brusy, cmentarz więźniów filii obozu koncentracyjnego Stutthof, która znajdowała się w Brusach, z pochówkami z lat 1939-1945 (lokalizacja: Brusy, ul. Gdańska),
- Kosobudy, cmentarz parafialny z 1. poł. XX w. (lokalizacja: przy szosie Brusy-Kosobudy),
- Leśno, cmentarz przykościelny z XVIII w. wraz z ogrodzeniem z ok. 1900 r. i grobowcem rodziny Cietrzew-Sikorskich z 2. poł. XIX w. (lokalizacja: Leśno, ul. Królowej Marii Ludwiki 1);
- Leśno, cmentarz parafialny, katolicki - "stary" z XIX w. (lokalizacja: Leśno, ul. Klonowa),
- Turowiec, cmentarz choleryczny z 1. poł. XIX w. (lokalizacja: przy szosie Brusy-Chojnice),
- Żabno, cmentarz ewangelicki z 2. poł. XIX w., lokalna nazwa "Ritinek", przed nawałnicą z 2017 roku cmentarz zachowany w szczątkowej formie, z nieczytelnym układem i najstarszym nagrobkiem pochodzącym z lat 70. XIX w., wchłonięty przez las i nie ogrodzony. Na skutek nawałnicy całkowitemu zniszczeniu uległ tutejszy las, a także pozostałości nagrobków (lokalizacja: przy szosie Brusy-Chojnice),
- Żabno, cmentarz wojenny żołnierzy Armii Radzieckiej z pochówkami 370 żołnierzy poległych w czasie walk w 1945 r. (lokalizacja: przy szosie Brusy-Chojnice).

Na terenie gminy znajdują się również 2 miejsca pamięci związane z historią wojny światowej:

- pomnik poświęcony partyzantom Tajnej Organizacji Wojskowej "Gryf Pomorski", którzy polegli w dniach 21-22 marca 1944 roku w czasie niemieckiej obławy na znajdujący się w pobliskim lesie bunkier noszący kryptonim "Zielony Pałac". Pomnik ma formę kamiennego obelisku (lokalizacja: przy szosie Brusy-Chojnice, ok. 20 metrów na południe od pierwszych zabudowań we wsi Męcikał);
- krzyż modrzewiowy, kamień i tablica upamiętniająca poległych partyzantów oraz krzyż upamiętniający miejsce ich pierwszego pochówku, ustawione w pobliżu lokalizacji leśnego schronu znanego jako "Zielony Pałac". Bunkier ten stanowił oficjalną kwaterę Chojnickiej Powiatowej Komendy Tajnej Organizacji Wojskowej "Gryf Pomorski" oraz jej oddziału noszącego kryptonim "Cis". Został wysadzony w powietrze przez niemiecką żandarmerię wspieraną przez żołnierzy Waffen SS po walkach stoczonych w dniach 21-23 marca 1944 roku. W 2016 roku, dzięki współpracy Stowarzyszenia Miłośników Historii Gryfa Pomorskiego "Cis" Męcikał, Gminy Brusy i Nadleśnictwa Rytel w pobliżu tego miejsca zbudowano rekonstrukcję "Zielonego Pałacu" (lokalizacja: lasy Leśnictwa Turowiec, w pobliżu szosy Brusy-Chojnice).

Krzyże i kapliczki przydrożne - "Boże Męki"

Szczególną rolę w krajobrazie południowych Kaszub pełnią kapliczki i krzyże przydrożne, zwane lokalnie "Bożymi Mękami". Niejednokrotnie upamiętniają one wydarzenia istotne dla historii kraju, regionu lub rodziny fundatora, wyrażają przywiązanie do wiary lub ważną dla fundatora intencję. Wiele z zachowanych w krajobrazie Zaborów kapliczek i krzyży zostało wzniesionych w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Warto podkreślić, iż podczas II wojny światowej obiekty te spotkały się z wyjątkową wrogością okupantów - na obszarze gminy Brusy i gminy Leśno Niemcy zniszczyli łącznie 53 krzyże, kapliczki i figury świętych, m.in. Pomnik Serca Jezusowego stojący na rynku w Brusach, figurę Serca Jezusowego przy ulicy Gdańskiej w Brusach, pomnik świętego Jana Nepomucena w Kosobudach oraz figurę Chrystusa w Peplinie (ta ostatnia do dziś nosi ślady wojennych zniszczeń).

Trakty historyczne

W Gminie Brusy krzyżują się użytkowane po dziś dzień historyczne szlaki komunikacyjne. Geneza większości z nich sięga X-XII wieku. Ochrona tych zabytkowych traktów jest trudna, gdyż nie wszystkie pozostają w gestii lokalnej społeczności, ponadto większość z tych dróg jest intensywnie użytkowana. Są wśród nich zarówno drogi kołowe - krajowe, wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, jak i historyczne szlaki wodne oraz o wiele późniejsze drogi kolejowe. Przebieg drogi wojewódzkiej prowadzącej z Brus do Chojnic pokrywa się ze średniowiecznym traktem - tzw. drogą kaszubską, wiodącą z Gdańska na południe. Przez obszar gminy przebiega linia kolejowa zbudowana na przełomie XIX i XX w.

W południowej części gminy przepływa Brda, będąca historyczną drogą wodną i ważnym średniowiecznym szlakiem handlowym. Wraz z rzeką Zbrzycą tworzy główny wodny szlak turystyczny Gminy Brusy. O wyjątkowości wielu z dróg bitych stanowi zachowana historyczna nawierzchnia (np. brukowana ulica Gdańska w Brusach, wyłożone kamieniami polnymi drogi wiejskie i leśne w Kruszynie, droga prowadząca do stacji kolejowej w Męcikale). O szczególnej wartości kulturowej historycznych traktów stanowią zachowane w ich otoczeniu tradycyjne krajobrazy oraz cenne zabytki budownictwa, takie jak secesyjne kamienice w Brusach, stacje kolejowe w Brusach, Męcikale i Lubni, młyny wodne i urządzenia hydrotechniczne w Czernicy i Kaszubie. Wiele z nich pełni rolę lub posiada potencjał atrakcyjnych szlaków turystycznych.

Gmina Brusy w ramach niniejszego programu opieki nad zabytkami planuje aktualizację kart Gminnej Ewidencji Zabytków, stąd zasób zabytkowy gminy może ulec zmianie. Wykaz obiektów w ewidencji konserwatorskiej znajduje się na końcu opracowania.

Dane dotyczące charakterystyki zabytków gminy opracowano na podstawie dokumentów strategicznych gminy (jak np. , studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, archiwów PWKZ, NID, UG Brusy) oraz zasobów własnych

Zagrożenia dla zabytków architektury z terenu gminy

a) układy ruralistyczne, układy przestrzenne

- brak dbałości o harmonijne współistnienie w przestrzeni tradycyjnej zabudowy z obiektami współczesnymi, co skutkuje zanikiem charakterystycznych panoram wiejskich,
- unifikacja zabudowy na terenach wiejskich, brak poszanowania dla kształtowanej tradycyjnie różnorodności form osadnictwa wiejskiego,
- zaburzenie tradycyjnych elementów kompozycji przestrzennych i powstawanie nowych dominant np. elektrowni wiatrowych i wież radiolokacyjnych oraz wielkopowierzchniowych fotowoltaiki i agrofotowoltaik, co ma działanie deprecjonujące na panoramę miejscowości i zespołów zabytkowych, stanowiąc konkurencję dla zabytkowej architektury i niekorzystnie wpływając na ukształtowanie zabytkowej przestrzeni jako element nieharmonizujący z krajobrazem kulturowym,
- brak opracowań krajobrazowych, które wyznaczałyby priorytetowe krajobrazy kulturowe, panoramy i ekspozycję obiektów zabytkowych oraz powiązania krajobrazowe (m.in. historyczne aleje łączące wsie) między historycznymi układami ruralistycznymi, a które chronione by były przed zabudową agresywnymi krajobrazowo inwestycjami typu fotowoltaika i agrofotowoltaika,
- niewielka możliwość wykorzystania starych budynków folwarcznych do nowoczesnej produkcji. Budynki te wymagają przeróbek i adaptacji, a w wielu przypadkach również znalezienia nowej funkcji,
- niszczenie kompozycji podwórza folwarcznego oraz charakteru zachowanej zabudowy, która związana była z nieistniejącą strukturą społeczno-gospodarczą, niemożliwą obecnie do odtworzenia i funkcjonowania w dawnym kształcie (dwór, park, folwark),
- degradacja i niekontrolowana przebudowa kamiennych, brukowych dróg dojazdowych oraz na terenie zespołów folwarcznych, dawne drogi kamienne podlegają ochronie konserwatorskiej,

- obszar wokół układów ruralistycznych i zespołów (folwarcznych, dworsko-folwarcznych, i innych układów przestrzennych) musi pozostać obszarem chronionego krajobrazu bez możliwości instalacji farm fotowoltaicznych i agrofotowoltaicznych, masztów z nadajnikami, farm wiatrowych, wież i instalacji radiokomunikacyjnych i in., w celu ochrony zabytkowego krajobrazu i osi widokowych poszczególnych obszarów.

b) zabudowa:

- zły stan techniczny obiektów powstałych w XIX i na pocz. XX. oraz nie przystawanie do standardów współczesnego budownictwa powodują zastąpienie ich współczesnymi realizacjami.
- zagrożenie obiektów nie wpisanych do rejestru zabytków i nie funkcjonujących w świadomości jako obiekty zabytkowe, posiadających jednak walory historyczne lub wartość lokalno-kulturową.
- w niewielkich miejscowościach budownictwo mieszkaniowe było ściśle powiązane z zabudową gospodarczą. W związku z zanikaniem pierwotnej funkcji następuje szybka degradacja obiektów prowadząca do całkowitego zniszczenia a w kolejności do rozbiórki budynków gospodarczych,
- wprowadzanie elementów obcych stylowi – wpływ na taki stan rzeczy mają przekształcenia własnościowe obiektów nieruchomości przez właścicieli prywatnych często wykonujących prace przy zabytku bez wymaganego pozwolenia konserwatorskiego w sposób niezgodny z zasadami sztuki i techniki konserwatorskiej,

c) obiekty sakralne

- brak właściwego nadzoru konserwatorskiego, odpowiednich środków finansowych, niewykwalifikowani wykonawcy, brakiem systematycznych remontów lub przeprowadzone w sposób nieprawidłowy mogą doprowadzić do nieodwracalnych zmian w samej budowli sakralnej oraz do utraty zabytkowego wyposażenia,

d) parki

- należy zapobiegać podziałom działek na terenach wpisanych do rejestru i dążyć do scalania powierzchni parków w ręku jednego właściciela,
- brak środków finansowych na rewaloryzację i utrzymanie zieleni,
- brak stref ochronnych istniejących w starych planach zagospodarowania przestrzennego,
- wprowadzanie nowych obiektów, nie szanujących zastanych wartości kulturowych, na teren założeń parkowych – dotyczy to formy nowych budynków jak i ich usytuowania w historycznym układzie przestrzennym
- wprowadzanie nieprawidłowych nasadzeń, nie harmonizujących pod względem gatunkowym z roślinnością parkową oraz zlokalizowanych w sposób nieprzemyślany, nieuzasadniony pod względem kompozycyjnym oraz historycznym,
- brak oznaczeń parków jako obiektów zabytkowych
- niska świadomość społeczna wartości historycznych, przestrzennych i przyrodniczych pełnionych przez tego rodzaju obiekt
- traktowanie zaniedbanych parków przez lokalną społeczność jako możliwości taniego źródła opału oraz miejsc porzucania odpadów
- w przypadku parków w wojewódzkiej ewidencji zabytków, niezyskiwanie przed wydaniem decyzji o wycince przez organ do tego kompetentny, opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków jako organu posiadającego wiedzę w zakresie historycznej kompozycji zieleni i konieczności wycinek i nasadzeń zastępczych
- w parkach wiejskich, które są własnością samorządu, przedkładanie potrzeb zagospodarowania i wprowadzania nowych współczesnych funkcji dla mieszkańców (np. urządzenia siłowni zewnętrznej), a które stoją w sprzeczności z historycznym zagospodarowaniem parku,

e) cmentarze

- obszarami zagrożonymi są tereny dawnych XIX w. cmentarzy szczególnie epidemicznych, ewangelickich lub miejsca po cmentarzach. W większości przypadków zachowały się w zasadzie tylko miejsca pocmentarne gdzie jedynym widocznym elementem jest drzewostan bądź grupa krzewów i zarośli rosnąca w miejscu cmentarza,
- - zacieranie i niszczenie granic cmentarzy przez prace rolne na obiektach położonych przy polach uprawnych
- brak działań porządkowych dotyczących utrzymania dawnych cmentarzy i ich konserwacji przez właścicieli terenu (osoby prywatne, osoby prawne, gminy itp.),
- brak oznaczeń dawnych cmentarzy jako obiektów zabytkowych.

f) brak ugruntowanej świadomości społecznej w dziedzinie ochrony wartości kulturowych, który skutkuje bezmyślnym niszczeniem obiektów lub powoduje degradację miejsc o lokalnej wartości historycznej,

6.4 ZABYTKI RUCHOME

Na mocy art. 3 pkt. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytkiem ruchomym jest rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytek ruchomy jest wpisywany do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej. Do rejestru nie wpisuje się zabytku wpisanego do inwentarza muzeum lub wchodzącego w skład narodowego

zasobu bibliotecznego (art. 11 ustawy z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

Zabytki ruchome znajdujące się na obszarze Gminy Brusy stanowią wyposażenie zabytkowych kościołów: Najświętszego Serca Pana Jezusa w Kosobudach (barokowy prospekt organowy pod nr 8/298 dec. z dn. 30.01.2006 r.) oraz Podwyższenia Krzyża Św. w Leśnie (całe nowożytne wyposażenie sakralne pod nr B/295 decyzjami z dn. 23.11.2005, 15.05.2006, 1.06.2006 i 24.07.2023 r.). W celu zapoznania się z dokładniejszymi danymi wpisów do rejestru ruchomych należy zwrócić się do Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

6.5 ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Stanowiska archeologiczne są ważnym elementem krajobrazu kulturowego i stanowią podstawę wiedzy o najdawniejszych dziejach okolic gminy. Środowisko kulturowe gminy zawiera zewidencjonowane stanowiska archeologiczne datowane od epoki pradziejowej do epoki nowożytnej. Ewidencja stanowisk archeologicznych nie jest jednak zbiorem zamkniętym i nie można wykluczyć, że w wyniku dalszej weryfikacji lub prowadzonych prac ziemnych uda się zidentyfikować nowe fakty osadnicze.

Pierwsze odkrycia archeologiczne na obszarze dzisiejszej Gminy Brusy, dokonywane na początku XIX wieku przy okazji robót budowlanych, dotyczyły głównie szczątków ludzkich i wielokulturowych pochówków z początków osadnictwa na tym terenie. Pierwsze regularne wykopaliska zostały przeprowadzone przez Gotfryda Ossowskiego, który inwentaryzował groby skrzynkowe odnalezione w Brusach w 1876 roku. W kolejnym roku badania prowadził wspólnie z Ignatzem Praetoriusem w Wielkich Chełmach, Główniczewicach i Klocu, w okolicy jeziora Leśno Górne. Do najstarszych znalezisk z terenu gminy należy zaliczyć stanowiska z rejonu Męcikału i Leśna, ze znalezionymi w ich obrębie narzędziami krzemiennymi datowanymi na 9 000 – 10 000 lat p.n.e. Wiele stanowisk z tego okresu zlokalizowano ponadto nad jeziorem Trzemeszno, w dolinie Zbrzycy.

Pod koniec XIX wieku w Kosobudach i Wielkich Chełmach odnaleziono groby z okresu rzymskiego, do dziś słabo udokumentowane. Kompleksowe badania archeologiczne przeprowadzili dopiero w latach 80-tych XX wieku naukowcy z

Uniwersytetu Łódzkiego, którzy w okolicach jeziora Leśno Górne zlokalizowali pozostałości osadnictwa z epoki brązu związane z osadnictwem prowadzonym przez ludność kultury łużyckiej. Badania kontynuowano w kolejnych latach, dzięki czemu ślady osadnictwa tej kultury odnaleziono również w pobliżu jeziora Leśno Dolne, w Leśnie – Cegielni, w Brusach, Główniczewicach, Orliku, Małym Gliźnie i Czarnowie. Kolejne znaleziska zaliczono do pozostałości po osadnictwie kultury wielbarskiej.

Na obszarze Pomorza, między innymi na ziemi zaborskiej, według historii opisanej przez mnicha gockiego Jordanesa miała znajdować się Gothiskandza – pierwsza siedziba Gotów, którzy opuścili Skandynawię (Skandzę). Badacze umiejscawiają Gothiskandzę na obszarze położonym w rejonie Dolnej Wisły, na Wysoczyźnie Elbląskiej, na terenie Borów Tucholskich, Zaborów i Krajny. Legendę podaną przez Jordanesa i hipotezy archeologów potwierdzają liczne stanowiska archeologiczne odnalezione m.in. na Zaborach, w Leśnie. Są to zarówno ślady osadnictwa, jak i odkryte miejsca pochówków charakterystyczne dla kultury wielbarskiej, w tym kurhany i wieńce kamienne. Oprócz Leśna, pochówki charakterystyczne dla tej kultury odkrywano już wcześniej w Kosobudach, Wielkich Chełmach i Brusach.

Na terenie Gminy Brusy znajdują się 2 obiekty archeologiczne będące zabytkami o randze europejskiej. Oba zostały wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego:

- Leśno, gmina Brusy – decyzją nr KL.II-535/5350/15/78 pod numerem C-415 wpisano do rejestru zabytków województwa pomorskiego jako cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich w obrębie działki nr 94a.
- Główniczewice, gmina Brusy – decyzją nr KL.II-535/5350/16/78 pod numerem C-414 wpisano do rejestru zabytków województwa pomorskiego jako cmentarzysko kurhanowe kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich w obrębie działki nr 61m,j.

Zagrożenia dla zabytków archeologicznych z terenu gminy

Przed wszystkim należy podkreślić, że wszelkie inwestycje, które wiążą się z pracami ziemnymi, takie jak np. kanalizacja, wodociągi, inwestycje mieszkaniowe i przemysłowe, budowa dróg, obwodnic, lokalizacje żwirowni, kopalni kruszywa, planowane zalesienia, melioracje, regulacje cieków wodnych itp., stanowią istotne

zagrożenie dla zabytków archeologicznych. Do takich inwestycji należy zaliczyć następujące projekty:

- - rozwój budownictwa na terenie gminy poprzez wyznaczanie nowych ulic i nowej zabudowy
- - remonty dróg gminnych oraz pasów drogowych,
- - inwestycje w sieć wodociągową oraz kanalizacyjną

Zdecydowana większość stanowisk archeologicznych z terenu gminy znajduje się na terenach rolnych, łąkach oraz nieużytkach. Stanowiska występują z reguły w pobliżu cieków oraz zbiorników wodnych lub ich bezpośrednim sąsiedztwie oraz na wyniesieniach terenu. Z racji intensywnej uprawy roli, duża część stanowisk potencjalnie narażona jest na zniszczenie, ale ze względu na stopień zagrożenia i ich wartość poznawczą należy je zróżnicować i adekwatnie z nimi postępować. Przy szczególnie ważnych stanowiskach archeologicznych (zwłaszcza tych posiadających własną formę terenową – grodziska i kurhany), w ich obrębie i otoczeniu powinien obowiązywać całkowity zakaz zabudowy. W przypadku zaistnienia konieczności przeprowadzenia prac ziemnych na obszarze stanowisk archeologicznych właściwy miejscowo konserwator zabytków może nakazać wykonanie wyprzedzających inwestycję badań archeologicznych.

W przypadku zaistnienia konieczności przeprowadzenia prac ziemnych na obszarze stanowiska należy realizować wyprzedzające daną inwestycję ratownicze badania archeologiczne, a w bezpośrednim sąsiedztwie stanowiska przeprowadzić ścisły nadzór archeologiczny. Ewentualne granice stref badań powinny zostać ustalone w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego lub określone na mocy decyzji o warunkach zabudowy lub inwestycji celu publicznego.

Należy zwrócić baczną uwagę na prace ziemne podczas działalności inwestycyjnej w obrębie poszczególnych stanowisk archeologicznych i objąć te stanowiska ochroną konserwatorską już na etapie koncepcyjnym. Inwestorzy powinni wystąpić do właściwego miejscowo Konserwatora Zabytków o wydanie zaleceń i uwarunkowań koniecznych do spełnienia w związku z daną inwestycją. Właściwy miejscowo Konserwator Zabytków może nakazać wykonanie poprzedzających inwestycję badań wykopaliskowych lub prowadzenie nadzoru archeologicznego w trakcie trwania prac ziemnych. Niezależnie od działalności inwestycyjnej, stanowiska w

obrębie których zewidencjonowano liczne zabytki ruchome, zebrane w trakcie badań powierzchniowych należy typować w pierwszej kolejności do ratowniczych badań wykopaliskowych. Dodatkowo postuluje się także przeprowadzenie planowych badań archeologicznych, ukierunkowanych na uzupełnienie informacji dotyczących konkretnych stanowisk. W przypadku ujawnienia podczas badań archeologicznych nowych faktów osadniczych należy ten fakt odnotować w karcie adresowej gminnej ewidencji zabytków.

W celu ochrony stanowisk archeologicznych oraz pradziejowych i nowożytnych nawarstwień kulturowych niezbędne jest ujmowanie zagadnień związanych z ochroną zabytków w planach zagospodarowania przestrzennego, warunkach zabudowy i inwestycjach celu publicznego oraz uzgadnianie i wypełnianie przez inwestorów wymogów konserwatorskich zawartych w opiniach i decyzjach właściwego miejscowo Konserwatora Zabytków. W przypadku stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków istnieje zakaz prowadzenia wszelkich robót budowlanych oraz przemysłowych na jego terenie, a prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzgodnienia z WWKZ.

6.6 ZABYTKI MUZEALNE

Na obszarze Gminy Brusy od 2006 roku działa niewielkie muzeum gromadzące zabytki kultury materialnej Zaborów. Jest to Chata Kaszubska w Brusach-Jagliach. Projekt budynku muzeum opracowany został przez miejscowego architekta Jana Sabiniarza. Budynek nawiązuje do tradycji budownictwa ludowego Zaborów, posiada drewnianą konstrukcję ryglową wspartą na fundamencie z kamieni polnych oraz dach kryty trzcina. Konstrukcję budynku oraz jego dekoracje wykonali rzemieślnicy z obszaru Zaborów. W muzeum przechowywane są eksponaty związane z kulturą materialną mieszkańców południowych Kaszub, głównie przedmioty codziennego użytku, sprzęty gospodarskie, rękodzieło itp.

Chata Kaszubska została wzniesiona w sąsiedztwie prywatnego domu z ogrodem i zabudowaniami należącymi do rodziny Józefa Chełmowskiego (1934-2013), kaszubskiego artysty ludowego, malarza, rzeźbiarza i filozofa. W zbiorach znajdują się oryginalne obrazy, rzeźby i instalacje przestrzenne bazujące w dużej mierze na kulturze

duchowej regionu, lecz jednocześnie również na współczesnych dziejach Polski i świata oraz kulturze europejskiej.

W zabytkowym budynku szkoły w Przymuszewie wzniesionym przez władze Prus w 1908 roku, znajduje się Izba Pamięci Anny Łajming, znanej pisarki wywodzącej się z Zaborów, a urodzonej w tej właśnie miejscowości. W izbie tej udostępnione są zdjęcia oraz informacje dotyczące życia pisarki i jej twórczości. W Przymuszewie znajduje się również tablica pamiątkowa poświęcona pisarce.

6.7 ELEMENTY DZIEDZICTWA NIEMATERIALNEGO

UNESCO definiuje dziedzictwo niematerialne jako zwyczaje, przekaz ustny, wiedzę i umiejętności, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Ten rodzaj dziedzictwa jest przekazywany z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzany przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Jest to pojęcie trudno definiowalne w stosunku do konkretnych wytworów kultury, jednak jego waga dla lokalnej społeczności jest ogromna, gdyż jest ono źródłem poczucia tożsamości i kulturowej ciągłości.

Dziedzictwo niematerialne obejmuje także przejawy zachowań kulturowych i ich wytworów, takie jak: tradycje i przekazy ustne (w tym język jako narzędzie przekazu), spektakle i widowiska, zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne, wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki, a także rzemiosła. Do niematerialnego dziedzictwa kulturowego gminy Brusy zalicza się m.in. tradycyjne nazwy miejscowe (np. nazwy miejscowości, tradycyjne nazewnictwo miejsc szczególnych i topografii terenu). Niematerialnym dziedzictwem jest również historia gminy i poszczególnych wsi, legendy, czy historia i pamięć społeczności lokalnej.

Mieszkańców Kaszub, w tym regionu Zaborów charakteryzuje silne poczucie lokalnej tożsamości. Region ten wyróżnia się bogactwem dziedzictwa kultury niematerialnej. W Gminie Brusy jest ona kultywowana i promowana w oparciu o spójną strategię obejmującą działalność przede wszystkim Centrum Kultury i Biblioteki im. Jana Karnowskiego w Brusach oraz pełniącej rolę lokalnego muzeum Chaty Kaszubskiej w Brusach-Jagliach, a także lokalnych szkół, sołectw, organizacji

pozarządowych oraz zespołów ludowych. Dziedzictwo lokalnej kultury jest wciąż żywe i obecne w codzienności mieszkańców tego obszaru.

W zakresie kultywowania języka kaszubskiego w skali całego regionu wyróżnia się działalność Kaszubskiego Liceum Ogólnokształcącego w Brusach, w którym nauczany jest język kaszubski. Język ten jest również utrwalany poprzez umieszczenie nazw miejscowości w tym języku na znakach znajdujących się przy wjeździe do każdej miejscowości na obszarze gminy. Promocję języka kaszubskiego mają na celu liczne konkursy skierowane do dzieci i młodzieży, między innymi Konkurs Recytatorski Literatury Kaszubskiej „Rodnô Mòwa” oraz imprezy kulturalne, np. spektakle Teatru Obrzędu Ludowego „Zaboracy” działający przy Centrum Kultury i Biblioteki w Brusach. Zespół ten zachowuje i popularyzuje zarówno język kaszubski, jak i ginące tradycje oraz obrzędy południowych Kaszub. Język kaszubski promuje również Zrzeszenie Kaszubsko – Pomorskie Oddział w Brusach, główny organizator Konkursu Czytelniczego w Języku Kaszubskim „Czëtanié Remùsa” oraz współorganizator innych konkursów. Lokalną muzykę i taniec ludowy zachowuje dla przyszłych pokoleń i udostępnia mieszkańcom Zaborów, Polski i wielu innych krajów wywodzący się z Brus popularny Kaszubski Zespół Folklorystyczny Krëbane. Tradycyjne stroje ludowe Zaboraków będące w posiadaniu zespołu zostały w dużej mierze wykonane przez lokalnych twórców, między innymi miejscowe hafciarki.

Muzykę ludową oraz taniec promują liczne imprezy kulturalne organizowane w ciągu całego roku.

7. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY - ANALIZA SWOT

Dla potrzeb lepszej diagnozy stanu istniejącego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego oraz w celu sformowania priorytetów działań władz samorządowych opracowano analizę SWOT dla Gminy Brusy.

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
Niezwykłe atrakcyjne położenie Gminy w rejonie Borów	Zaniedbania w zakresie stanu technicznego części obiektów

Tucholskich, sprzyjające rozwojowi turystyki aktywnej • Dobra drogowa oraz kolejowa dostępność komunikacyjna, • Utrzymanie w dobrym stanie większości obiektów sakralnych oraz obiektów użyteczności publicznej • Unikalne w skali kraju zabytki archeologiczne, w tym cmentarzysko kurhanowe w Leśnie związane z osadnictwem Gotów oraz cmentarzysko kurhanowe w Główniczewicach; • Zachowane w dobrym stanie oryginalne układy przestrzenne – układ urbanistyczny miasta Brusy oraz układy ruralistyczne wsi, • Liczne i zachowane w dobrym stanie zabytki budownictwa małomiasteczkowego w Brusach • Licznie zachowane kapliczki i krzyże przydrożne • Unikalny obiekt sztuki ludowej – skansen Józefa Chełmowskiego w Brusach-Jagliach; • Historyczny charakter gminy • Różnorodność zabudowy, która częściowo zachowała historyczny, charakter • Szeroki zasób archeologiczny gminy • Obecność zabytkowych założeń cmentarnych • Duża liczba szlaków turystycznych • Wykorzystywanie funduszy unijnych • Zainteresowanie historią i kulturą regionu wśród władz Gminy, szkół oraz mieszkańców • Odbывające się regularnie imprezy kulturalne • Zwiększająca się liczba odwiedzających Gminę turystów • Czystość środowiska naturalnego • Często aktualizowana strona internetowa Gminy	wpisanych do gminnej ewidencji zabytków oraz rejestru zabytków • Niekontrolowane przebudowy i rozbiórki obiektów zabytkowych • Trudności finansowe właścicieli obiektów zabytkowych • Niewielka popularyzacja wiedzy z zakresu ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego • Brak środków na prowadzenie dokładnych badań archeologicznych, architektonicznych i historycznych • Problemy komunikacyjne w trakcie dużego natężenia urlopowego • Duża powierzchnia terenów chronionych zmniejszająca możliwości inwestycyjne • Sezonowość turystyki • Migracje rdzennej ludności • Problemy demograficzne • Brak opracowań studium krajobrazu gmin uwzględniającego ochronę krajobrazową obiektów zabytkowych, układów ruralistycznych, cennych ekspozycji panoram widokowych
--	--

Aktywność społeczeństwa	
SZANSE	ZAGROŻENIA
- Zwiększenie środków budżetowych na działania związane z ochroną zabytków - Pozyskiwanie wsparcia finansowego z wielu źródeł (w tym unijnych) na prace konserwatorskie zabytków - Szersza promocja walorów kulturowych Gminy - Wzrastająca świadomość mieszkańców w zakresie poprawy estetyki budynków - Wzrost poszanowania dla obiektów posiadających walory historyczne - Tworzenie nowych projektów i produktów turystycznych w oparciu o istniejące zasoby - Rozwój szlaków turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym regionu - Współpraca międzyregionalna oraz międzynarodowa (np. w zakresie dobrych praktyk) - Powstawanie i dalszy rozwój istniejących organizacji pozarządowych w sferze dziedzictwa kulturowego - Tworzenie systemu informacji turystycznej oraz jednolitej identyfikacji wizualnej obiektów zabytkowych - Komplementarność Programu Gminnego z Programem Opieki nad Zabytkami dla Województwa Pomorskiego	- Degradacja krajobrazu kulturowego poprzez wprowadzanie elementów nowej zabudowy nie nawiązujących do historycznego charakteru - Niewłaściwe działanie inwestycyjne lub ich brak, przyczyniające się do dalszej degradacji obiektów zabytkowych - Niewłaściwe stosowanie nowych elementów budowlanych i technologii przy odnawianiu i remoncie obiektów zabytkowych - Niezbyt skuteczna egzekucja prawna w zakresie samowoli budowlanych oraz dewastacji zabytków i środowiska - Zwiększony ruch turystyczny powodujący degradację substancji zabytkowej - Zanieczyszczenie środowiska związane ze zwiększoną liczbą pojazdów - Częściowy zanik tradycji i tożsamości lokalnej, związany ze zmianą stylu życia - Częste zmiany prawne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego - Niestabilność finansów publicznych i przepisów z nimi związanych - Kłęski żywiołowe i inne zdarzenia losowe (pożary) - Degradacja krajobrazu kulturowego poprzez inwestycje agresywne widokowo takie jak wielkopowierzchniowa fotowoltaika, agrofotowoltaika oraz turbiny wiatrowe - Akty wandalizmu

8. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY BRUSY

Gminny Program Opieki nad Zabytkami formułuje szereg działań samorządu w zakresie opieki nad zabytkami z terenu Gminy. Wyznaczone kierunki i zadania uwzględniają specyfikę dziejów Gminy i charakter jego dziedzictwa kulturowego, są zgodne z celami wskazanymi w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a także komplementarne w stosunku do pozostałych dokumentów strategicznych.

CEL 1: Ochrona i opieka nad zabytkami oraz ochrona krajobrazu kulturowego jako element polityki przestrzennej oraz społecznej – przybliżający mieszkańcom Gminy Brusy tożsamość regionalną	
Priorytet:	Działania:
Ścisłe powiązanie zadań służących opiece nad zabytkami ze studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz polityką przestrzenną gminy	- aktualizacja poszczególnych dokumentów prawa miejscowego - dbałość o włączenie ochrony dziedzictwa kulturowego do treści dokumentów - aktualizacja Planu Ochrony Zabytków na wypadek Konfliktu Zbrojnego - opracowanie zaktualizowanych kart gminnej ewidencji zabytków
Wprowadzenie i egzekwowanie zasad ochrony materialnego dziedzictwa kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego	- wprowadzenie jednolitej polityki dotyczącej obiektów zabytkowych - dążenie do zachowania ładu przestrzennego w ramach istniejących jednostek osadniczych - zachowanie istniejących układów

	ruralistycznych
Wspieranie rozwoju regionalnych galerii, izb pamięci, świetlic (np. istniejących izb historycznych, muzeów itp.) oraz społeczników zainteresowanych promocją lokalnych tradycji historycznych	- wsparcie dla wydawania publikacji regionalnych - wsparcie działania NGO promujących Gminę Brusy oraz lokalne tradycje historyczne - organizacja konkursów wiedzy o regionie itd.
Kultywowanie elementów lokalnej tradycji oraz kultury Kaszubów wśród mieszkańców gminy	- wprowadzenie elementów lokalnego folkloru do edukacji szkolnej dzieci i młodzieży - przybliżanie historii Kaszubów wśród lokalnej społeczności
Pielęgnowanie pamięci o ważnych postaciach i wydarzeniach z historii Gminy	- przybliżenie lokalnego folkloru, legend i podań dotyczących historycznych postaci zamieszkujących lub związanych z Gminą - dbałość o miejsca pamięci związane z historią Gminy – cmentarzy, miejsc pamięci narodowej i innych obiektów historycznych - wsparcie działalności Ośrodka Kultury, jako instytucji animującej lokalną kulturę i tradycję
Stworzenie instrumentów umożliwiających wsparcie rewaloryzacji obiektów zabytkowych	- przeznaczanie środków budżetowych w ramach odpowiedniej uchwały Rady Miejskiej - stworzenie zachęt finansowych dla właścicieli obiektów zabytkowych - opracowanie Lokalnego Programu Rewitalizacji obejmującego tereny o charakterze zabytkowym

Współpraca z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków przy identyfikacji celów związanych z ochroną dziedzictwa historycznego	
Dbłość o ład przestrzenny i krajobraz kulturowy w gminie	- realizacja ochrony krajobrazu kulturowego i ekspozycji zespołów zabytkowych poprzez uwzględnianie w planach miejscowych i dokumentach planistycznych rozwiązań wypracowanych w porozumieniu z organami ochrony zabytków, chroniących je przed nieodwracalnym zniszczeniem przez agresywne widokowo inwestycje, szczególnie wielkopowierzchniową fotowoltaikę i agrofotowoltaikę oraz turbiny wiatrowe

CEL 2: Projekt „Poza utartym szlakiem” wykorzystujący dziedzictwo kulturowe jako podstawowy element strategii promocji Gminy wśród osób odwiedzających region powiatu słupskiego

Priorytet:	Działania:
Wprowadzenie na terenie Gminy zintegrowanego systemu informacji wizualnej dotyczącej zasobu i walorów dziedzictwa kulturowego, w odniesieniu do najcenniejszych przestrzeni (krajobrazów), miejsc (punktów widokowych bądź pamiątkowych), obiektów (parki, cmentarze, budowle, zespoły).	- identyfikacja najcenniejszych zabytków - opracowanie jednolitego systemu oznaczeń - odpowiednie wyeksponowanie najcenniejszych zabytków
Stworzenie koncepcji promocji gminy ze szczególnym uwzględnieniem turystyki jednodniowej i weekendowej, ukierunkowanej przede wszystkim	- tworzenie nowych produktów turystycznych dostosowanych do turystyki jednodniowej i weekendowej - działania promocyjne w aglomeracji

na odwiedzających miejscowości wypoczynkowe	bydgoskiej i trójmiejskiej - współpraca z innymi jednostkami samorządu terytorialnego w celu uzyskania efektu synergii i wspólnego pozyskiwania środków - współpraca z Parkiem Narodowym Bory Tucholskie
Opracowanie mapy ukazującej zasoby i walory gminnego krajobrazu kulturowego na tle walorów przyrodniczych i atrakcji turystycznych; udostępnienie mapy w siedzibie Urzędu Miejskiego i w siedzibach prowadzonych przez niego organów (dom kultury, biblioteka publiczna)	
Przygotowanie i druk folderów promujących walory krajobrazowe (zabytkowe i przyrodnicze) terenów Gminy	- wraz z udziałem w targach, konferencjach bądź programach międzygminnych - uwzględnienie różnych możliwości spędzania wolnego czasu – turystyki pieszej, rowerowej, konnej, samochodowej itd.
Inicjowanie, wspieranie i udzielanie pomocy (organizacyjnej, rzeczowej i finansowej) przy tworzeniu nowoczesnych multimedialnych ekspozycji (stałych i czasowych) poświęconych dziedzictwu regionu	- przy wykorzystaniu środków krajowych i unijnych
Współpraca z mediami regionalnymi w zakresie promocji walorów dziedzictwa kulturowego, ze szczególną uwagą zwróconą na problematykę rewitalizacji zabytków.	- w tym działania marketingowe, przyciągające zarówno turystów, jak i inwestorów

Przeznaczanie środków z budżetu gminy na realizację działań inwestycyjnych dotyczących obiektów zabytkowych

- głównym celem w obecnej perspektywie programu będą prace konserwatorsko - restauratorskie budynku dawnej pastorówki w Kosobudach (Przedsięwzięcie WPF) – koszt prac - 571 390,00 zł

9. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zadania opisane w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami dla Gminy Brusy powinny być realizowane poprzez wspólne działania władz samorządowych, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, właścicieli oraz zarządców obiektów, parafie, organizacje pozarządowe i stowarzyszenia, w ramach posiadanych przez te jednostki kompetencji, praw i obowiązków wynikających z obowiązujących przepisów prawnych.

Ze strony gminy Brusy zadania będą wykonywane bądź wspierane przez gminne jednostki organizacyjne (szkoły, przedszkola, gminne placówki kultury – np. biblioteka) oraz wydziały Urzędu Gminy w ramach zadań własnych, poprzez istniejące i planowane instrumenty:

- prawne (np. poprzez uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów o wartościach artystycznych i zabytkowych, prowadzenie gminnej ewidencji zabytków, wykonywanie decyzji administracyjnych, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków),
- finansowe (np. udzielanie dotacji na prace remontowe, konserwatorskie i prace budowlane przy zabytkach, nagrody, ulgi finansowe),
- społeczne (działania stymulujące np. w zakresie edukacji, promocji, informacji, działań sprzyjających tworzeniu miejsc pracy związanych z rozwojem turystyki),
- kontrolne (m.in. monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego – gminnej ewidencji zabytków),
- koordynacji (m.in. poprzez realizację projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp.,

współpraca z gminami sąsiednimi, ośrodkami naukowymi i akademickimi, związkami wyznaniowymi)

10. ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Na mocy art.87 ust.1 i ust.5 *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*(tj. Dz.U. z 2018r. poz. 2067 ze zm.) Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest sporządzany na okres 4 lat. Wójt sporządza sprawozdanie z jego realizacją co 2 lata i przedstawia je Radzie Gminy. Wskazane jest aby sprawozdania z realizacji Programu Opieki nad Zabytkami były przekazywane do wiadomości Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Sprawozdanie powinno określać poziom realizacji gminnego programu oraz efektywność wykonania planowanych zadań, w tym m.in. poziom (w % bądź liczbach):

- wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- wartość finansową wykonanych/dofinansowanych prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach,
- liczba obiektów poddanych tym pracom,
- poziom (w %) objęcia terenu Gminy miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego,
- liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów
- liczba utworzonych szlaków turystycznych,
- liczba wydanych wydawnictw, liczba szkoleń, imprez związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego itd.

11. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Należy jednak stwierdzić, iż ważne jest, aby gminy również z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w swoich budżetach środków w rozdziale 92120 - Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami. Jest to o tyle istotne, iż duża część źródeł zewnętrznych wymaga

zapewnienia wkładu własnego we współfinansowanych przez nie projektach. Regularne zabezpieczanie środków z budżetu gminy pozwoli na podjęcie powolnych, ale systematycznych kroków w kierunku ratowania kolejnych obiektów dziedzictwa kulturowego.

Podstawową zasadę finansowania zadań z zakresu opieki nad zabytkami określa *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z dnia 23 lipca 2003 roku. Zgodnie z zapisami zawartymi w rozdziale 7 w/w Ustawy, obowiązek sprawowania opieki nad zabytkami, w tym finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku spoczywa na osobie fizycznej lub jednostce organizacyjnej posiadającej tytuł prawny do zabytku. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej w/w tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

Źródła krajowe:

- a) dotacje ministra kultury oraz programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (szczegóły dostępne na <http://www.mkidn.gov.pl>)
- b) dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków (szczegóły dostępne na https://wuoze_gd.bip.gov.pl/dotacje/zasady-przyznawania-dotacji.html)
- c) dotacje wojewódzkie
- d) dotacje powiatowe
- e) dotacje gminne
- f) inne źródła

Źródła zagraniczne:

- a) źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych (szczegóły nt. nowej perspektywy finansowania dostępne są na stronach WRPO)
- b) źródła w ramach programów unijnych takich jak Program Rozwoju Obszarów Wiejskich lub Program Infrastruktura i Środowisko
- c) źródła pozaunijne - Mechanizm Norweski i Fundusz EOG (szczegóły programów ogłaszane są na bieżąco)

11.1 ŹRÓDŁA KRAJOWE

DOTACJE NA DOFINANSOWANIE PRAC KONSERWATORSKICH, RESTAURATORSKICH LUB ROBÓT BUDOWLANYCH UDZIELANE PRZEZ MINISTRA WŁAŚCIWEGO DS. KULTURY ORAZ PROGRAMY OPERACYJNE MINISTERSTWA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO

Ogłaszane decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego programy operacyjne stanowią podstawę ubiegania się o środki ministerialne na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Programy operacyjne określają: cele, zadania, typy projektów, alokację finansową, uprawnionych wnioskodawców, tryb naboru i wyboru wniosków, kryteria oceny, zobowiązania wnioskodawców, wskaźniki monitoringu. Przy ocenie wniosków branych jest pod uwagę wiele kryteriów, m.in.: wartość merytoryczna, zakorzenienie w tradycji, zasadność realizacji projektu, wiarygodność organizatora, efektywność wykorzystania środków. Programy są ogłaszane rokrocznie, z reguły w kilku priorytetach.

Celem Programu „Dziedzictwo kulturowe” jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej.

Warto wspomnieć także o innych programach realizowanych przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, a mianowicie:

- a) „Zabytek Zadbany” - jest corocznym konkursem ogłaszanym przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Od 2011 roku podmiotem realizującym procedurę konkursową jest Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Konkurs skierowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów.

Ocenie Jury konkursowego podlegać będą jakość i zakres prac konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych, a także wykonane rewitalizacje zabytków architektury. Konkurs promuje właściwe użytkowanie zabytkowych obiektów, ochronę „substancji zabytkowej” podczas wykonywanych remontów, utrzymanie estetycznego wyglądu budowli oraz ich otoczenia, które nierzadko również wpisane jest do rejestru zabytków.

- b) Wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi w kraju - Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń

DOTACJE NA DOFINANSOWANIE PRAC KONSERWATORSKICH, RESTAURATORSKICH LUB ROBÓT BUDOWLANYCH UDZIELANE PRZEZ WOJEWÓDZKIEGO KONSERWATORA ZABYTKÓW

1. Cel rozdziału środków:

Poprawa stanu zachowania zabytków poprzez:

- a) ochronę i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego;
- b) konserwację i rewaloryzację zabytków;
- c) udostępnianie zabytków na cele publiczne.

2. Rodzaje kwalifikujących się zadań: prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (projekty realizowane bez udziału środków europejskich):

- a) planowane do przeprowadzenia w roku udzielenia dotacji, niewymagające wyłonienia wykonawcy na podstawie przepisów o zamówieniach publicznych;
- b) planowane do przeprowadzenia w roku udzielenia dotacji, wymagające wyłonienia wykonawcy na podstawie przepisów o zamówieniach publicznych;
- c) przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (tzw. refundacja).

3. Uprawnieni wnioskodawcy:

- a) osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne posiadające tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego;
- b) z wnioskiem o udzielenie dofinansowania, o którym mowa w pkt 2 lit. c, może wystąpić wnioskodawca, którego działalność nie jest finansowana ze środków publicznych, po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Wnioskodawcami nie mogą być: państwowe instytucje kultury nadzorowane przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego lub współprowadzone przez jednostki samorządu terytorialnego i Ministra Edukacji Narodowej, państwowe szkoły i uczelnie wyższe, a także podmioty określone w art. 72 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

4. Koszty kwalifikujące się do dofinansowania:

- a) dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych może obejmować nakłady konieczne na prace lub roboty określone w art. 77 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. nr 162, poz. 1568 ze zm.);
- b) dofinansowanie może być udzielone w wysokości do 50% nakładów koniecznych;
- c) dofinansowanie w wysokości do 100 % może być udzielone jedynie w przypadkach gdy:
 - zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac lub robót,
 - stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac lub robót.

Wnioskodawca ubiegający się o kwotę wyższą niż 50% nakładów koniecznych jest zobowiązany do uzasadnienia swojego wniosku. Uzasadnienie winno być poparte

dokumentem potwierdzającym spełnienie przez wnioskodawcę przesłanek o których mowa w art. 78 ust. 2 i 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (np. kserem karty białej, szczegółowy opis stanu zachowania obiektu sporządzony przez autora programu prac konserwatorskich, ekspertyza techniczna itp.).

DOTACJE WOJEWÓDZKIE

Proces dofinansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, odbywa się zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie odpowiedniej uchwały Sejmiku Województwa w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, położonym na obszarze województwa.

DOTACJE POWIATOWE

W myśl art. 81. ust. 1. i 2. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru może być udzielona przez organ stanowiący powiatu, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100 % nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru. Art. 82. 1. Precyzuje, iż łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy lub powiatu nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

DOTACJE GMINNE

Zgodnie z art. 81 w/w ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 1990 r. nr 16, poz. 95 ze zm.) finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach jest również obowiązkiem jednostki samorządu

terytorialnego szczebla gminnego. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu Gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków określa odpowiednia uchwała, podjęta przez Radę Miasta lub Gminy.

RZĄDOWY PROGRAM ODBUDOWY ZABYTEKÓW

Program jest realizowany przez Bank Gospodarstwa Krajowego. Podmioty uprawnione do składania wniosków o dofinansowanie:

- 1) gminy;
- 2) powiaty;
- 3) województwa.

Dofinansowanie z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków przeznacza się na pokrycie wydatków związanych z realizacją zadań inwestycyjnych w ramach następujących obszarów inwestycyjnych:

- 1) finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, o którym mowa w art. 8 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292) lub znajdującym się w ewidencji zabytków wskazanej w art. 22 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, do którego tytuł prawny wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego posiada wnioskodawca lub jednostka organizacyjna zaliczana do sektora finansów publicznych, podlegająca wnioskodawcy;
- 2) udzielanie przez wnioskodawcę dotacji, o której mowa w art. 81 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na nakłady konieczne, określone w art. 77 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, o którym mowa w art. 8 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad

zabytkami lub znajdującym się w ewidencji zabytków wskazanej w art. 22 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Dofinansowanie z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków może być przyznane jedynie w przypadku posiadania przez wnioskodawcę udziału własnego na realizację zadania inwestycyjnego w obszarach, o których mowa powyżej, pochodzącego ze środków innych niż środki z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków w wysokości nie niższej niż 2% wartości zadania inwestycyjnego. Jako wartość zadania inwestycyjnego przyjmuje się całkowitą łączną wartość wynagrodzenia wykonawcy za wykonanie zadania inwestycyjnego, w tym wartość ceny dostaw określonych w umowie lub umowach mających na celu realizację zadania inwestycyjnego albo wartość dotacji.

Zasady składania wniosków o dofinansowanie:

- 1) wnioski należy składać do Prezesa Rady Ministrów za pośrednictwem Banku Gospodarstwa Krajowego w Aplikacji Polski Ład udostępnionej na stronie internetowej www.bgk.pl;
- 2) przyznany wcześniej dostęp do Aplikacji Polski Ład, nadany w Programie Inwestycji Strategicznych, zachowuje ważność;
- 3) do złożenia wniosku służy formularz, którego wzór stanowi załącznik nr 5 do Regulaminu, który publikowany jest na stronie internetowej www.bgk.pl; wniosek składany jest w Aplikacji Polski Ład;
- 4) podmiot uprawniony (wnioskodawca) może złożyć maksymalnie dziesięć wniosków o dofinansowanie w trzech kategoriach:
 - a) do 150 000 złotych,
 - b) do 500 000 złotych,
 - c) do 3 500 000 złotych.

Informacje dostępne na stronie <https://www.bgk.pl/programy-i-fundusze/programy/rzadowy-program-odbudowy-zabytkow/>

11.2 ŹRÓDŁA ZAGRANICZNE W RAMACH FUNDUSZY STRUKTURALNYCH

REGIONALNY PROGRAM OPERACYJNY WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Regionalny Program Operacyjny posiada wiele możliwości wspierania inwestycji związanych z rewitalizacją. Tryb naboru wniosków odbywa się zazwyczaj w trybie konkursowym, ogłaszanym w zależności od harmonogramu realizacji RPO. W celu pozyskania środków z tych źródeł, należy dotrzeć do odpowiednich dokumentów programowych. W momencie wejścia w życie nowej perspektywy niniejszy rozdział powinien zostać zaktualizowany.

PROGRAM OPERACYJNY INFRASTRUKTURA I ŚRODOWISKO

W zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego największe znaczenie ma oś priorytetowa VIII – Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury, w ramach której wskazano Priorytet inwestycyjny 6 C – Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego.

Priorytet zakłada lepszą dostępność infrastruktury kultury i dziedzictwa kulturowego oraz wzrost kompetencji kulturowych społeczeństwa jako ważnych elementów konkurencyjności gospodarki. Rezultatem interwencji będzie poprawa uczestnictwa społeczeństwa w kulturze skutkująca wzrostem poziomu kompetencji kulturowych oraz postaw kreatywnych, jako ważnych elementów poprawy konkurencyjności gospodarki.

W ramach priorytetu inwestycyjnego wsparciem objęte będą kompleksowe zadania związane z ochroną i udostępnieniem, w tym turystycznym, zabytków o znaczeniu ogólnopolskim i światowym, w tym znajdujących się na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO i liście obiektów uznanych przez Prezydenta RP za Pomniki Historii. Przewiduje się również realizację projektów dotyczących rozwoju zasobów kultury jako miejsc prezentacji dziedzictwa kulturowego, w tym poprzez poprawę standardów funkcjonowania instytucji kultury, pełniących rolę kulturotwórczą i rolę ośrodków życia kulturalnego w wielu miastach Polski. Wspierane będą również nowoczesne rozwiązania w zakresie dostępu do kultury.

Wsparciem objęte zostaną projekty dotyczące infrastruktury małej skali, dla których maksymalna wartość wynosi 5 mln euro kosztów całkowitych; w przypadku

projektów dotyczących dziedzictwa kulturowego znajdujących się na liście UNESCO próg ten wynosi 10 mln euro. Beneficjentami w ramach priorytetu inwestycyjnego będą instytucje kultury, archiwa państwowe, jednostki samorządu terytorialnego, szkoły i uczelnie artystyczne prowadzone i nadzorowane przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe, podmioty zarządzające obiektami indywidualnie wpisanymi na Listę Dziedzictwa UNESCO. Wsparcie będą mogły uzyskać również partnerstwa projektowe zawiązane przez uprawnionych beneficjentów Grupami docelowymi wsparcia będą użytkownicy wspieranej infrastruktury, tj. mieszkańcy całej Polski oraz turyści (również zagraniczni). Infrastruktura ta zlokalizowana jest głównie na terenie miast wojewódzkich (i obszarów powiązanych z nimi funkcjonalnie) oraz w mniejszym stopniu w miastach regionalnych i subregionalnych.

Informacje dostępne na: <http://www.pois.gov.pl>

Uwaga! Wskazane powyżej możliwości wsparcia finansowego mają charakter informacyjny. W celu znalezienia dokładnych szczegółów oraz odpowiedniej formy dofinansowania na określone zadania należy dotrzeć do dokumentów programowych oraz kryteriów przyznawania dotacji, ponieważ co roku mogą one ulegać zmianom.

12. MISJA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest dokumentem długofalowym, zapisy w nim zawarte powinny być brane pod uwagę we wszelkich działaniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego na terenie gminy. Konsekwentna realizacja założeń Programu przyczyni się do poprawy jakości środowiska kulturowego, wzrostu nakładów finansowych na inwestycje związane z obiektami zabytkowymi (zarówno w przypadku osób prywatnych, administracji publicznej, jak i organizacji pozarządowych), szerszej promocji gminy i przyciągnięcia turystów, a także do wzrostu świadomości regionalnej mieszkańców i poprawy ich sytuacji materialnej.

W sporządzanych co cztery lata aktualizacjach Programu powinny znajdować się odniesienia do uaktualnionych zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego, zawartych w innych dokumentach strategicznych gminy, zwrócić też

należy uwagę na wyszczególnienie obowiązujących w danym momencie aktów prawnych.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami kładzie szczególny nacisk na wykorzystanie istniejących źródeł finansowania inwestycji związanych z opieką nad zabytkami, intensywne działania w obszarach najbardziej atrakcyjnych historycznie, promocję dziedzictwa kulturowego oraz wypracowanie odpowiednich schematów współpracy administracji samorządowej z właścicielami obiektów zabytkowych.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami stanowić będzie pomocne narzędzie w ukierunkowaniu polityki gminnej w zakresie rozwoju turystyki, promocji i ochrony dziedzictwa kulturowego, prowadzonej w sposób uporządkowany i długoterminowy. Wszystkie te elementy przyczynią się do postrzegania Gminy Brusy, jako przyjaznej turystom i inwestorom, dumnej ze swoich walorów zabytkowych oraz dbającej o własne dziedzictwo kulturowe i historyczne.

Wykaz kart adresowych zabytków nieruchomych położonych na terenie miasta Brusy i gminy Brusy

NR KARTY	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ADRES	NR DOMU
1	Brusy	Kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych wraz z działką w obrębie muru kościelnego	ul. Kościelna	2
2	Brusy	Mur i brama kościoła	ul. Kościelna	2
3	Brusy	Kaplica mauzoleum Sikorskich	ul. Kościelna	2
4	Brusy	Kaplice na cmentarzu przykościelnym (4)	ul. Kościelna	2
5	Brusy	Cmentarz parafialny	ul. Gdańska	
6	Brusy	Ogrodzenie i brama cmentarza	ul. Gdańska	
7	Brusy	Figura NMP Niepokalanie Poczętej	Róg ul. Szkolnej i Kościelnej	
8	Brusy	Stacja kolejowa	ul. Nad Dworcem	5, 7
9	Brusy	Budynek gospodarczy przy stacji kolejowej	ul. Nad Dworcem	3a
10	Brusy	Budynek mieszkalny przy stacji kolejowej	ul. Nad Dworcem	1
11	Brusy	Budynek gospodarczy	ul. Nad Dworcem	1
12	Brusy	Budynek mieszkalny przy stacji kolejowej	ul. Nad Dworcem	3
13	Brusy	Dom	ul. Nad Dworcem	4
14	Brusy	Dom	ul. Nad Dworcem	10

15	Brusy	Willa	ul. Chelmowska	17
16	Brusy	Dom	ul. Chelmowska	19
17	Brusy	Kamienica	ul. Gdańska 22 / ul. 2-go Lutego 1	1
18	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	3
19	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	5
20	Brusy	Dom	ul. 2-go Lutego	6
21	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	7
22	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	9
23	Brusy	Dom	ul. 2-go Lutego	10
24	Brusy	Dom	ul. 2-go Lutego	11
25	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	14
26	Brusy	Kamienica	ul. 2-go Lutego	16
27	Brusy	Budynek gospodarczy	ul. 2-go Lutego	16
28	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	4
29	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	6
30	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	7
31	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	8
32	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	11-11a
33	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	12
34	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	16

35	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	20
36	Brusy	Przychodnia zdrowia	ul. Dworcowa	24
37	Brusy	Dom	ul. Dworcowa	26
38	Brusy	Kamienica	ul. Gdańska	7
39	Brusy	Dom	ul. Gdańska	8
40	Brusy	Dom	ul. Gdańska	10
41	Brusy	Dom z figurą św. Rocha	ul. Gdańska	11
42	Brusy	Dom	ul. Gdańska	15
43	Brusy	Dom	ul. Gdańska	18
44	Brusy	Dom	ul. Gdańska	19
45	Brusy	Dom	ul. Gdańska	20
46	Brusy	Dom	ul. Gdańska	21
47	Brusy	Dom	ul. Gdańska	27
48	Brusy	Budynek gospodarczy	ul. Gdańska	27
49	Brusy	Budynek mieszkalno-gospodarczy	ul. Gdańska	29
50	Brusy	Dom	ul. Gdańska	30
51	Brusy	Dom	ul. Gdańska	38
52	Brusy	Kamienica	ul. Kalwaryjna	1
53	Brusy	Dom	ul. Kalwaryjna	3
54	Brusy	Kamienica	ul. Kościelna	4
55	Brusy	Dom	ul. Kościelna	6

56	Brusy	Dom	ul. Kościelna	7
57	Brusy	Kamienica	ul. Kościelna	15
				15a
58	Brusy	Dom	ul. Kościelna	17
59	Brusy	Dom	ul. Kościelna	19
60	Brusy	Kamienica	ul. Kościelna	21
61	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	4
62	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	6
63	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	7
64	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	12
65	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	14
66	Brusy	Dom	ul. Kościuszki	16
67	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	1
68	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	3
				4
69	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	6
70	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	7
71	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	8
72	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	10
73	Brusy	Kamienica	Plac Jana Pawła II	20

74	Brusy	Kamienica	ul. Pocztowa	3
75	Brusy	Dom	ul. Pocztowa	4-6
76	Brusy	Dawna poczta	ul. Pocztowa	5
77	Brusy	Spółdzielczy Dom Handlowy	ul. Szkolna	1
				1a
78	Brusy	Budynek gospodarczy	ul. Szkolna	1
79	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	2
80	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	4
81	Brusy	Oficyna, sklep	ul. Szkolna	4
82	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	6
83	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	8
84	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	10
85	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	12
86	Brusy	Dom Zakonny Sióstr Zmartwychwstaniek	ul. Szkolna	14
87	Brusy	Kamienica	ul. Szkolna	28
88	Brusy	Dom	ul. Targowa	2
89	Brusy	Dom	ul. Targowa	4
90	Brusy	Dom	ul. Targowa	6
91	Brusy	Dom	ul. Targowa	8
92	Brusy	Dom	ul. Targowa	14
93	Antoniewo	Kapliczka	Antoniewo	7

94	Antoniewo	Dom	Antoniewo	4
95	Blachowo	Krzyż	ul. Lipowa	1
96	Broda	Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej	Broda	Obok budynku nr 11
97	Broda- Wybudowanie	Figura Chrystusa Króla	Broda- Wybudowanie	Obok jeziora, na północny wschód od budyńku nr 16
98	Brusy-Jaglie	Kapliczka	Brusy-Jaglie	10
99	Brusy-Jaglie	Dom	Brusy-Jaglie	12
100	Czapiewice	Kapliczka Krzyża Świętego	Czapiewice	Na skrzyżowaniu drogi z Czapiewic do Czarnowa z drogą z Czapiewic do Wielkich Chelmów
101	Czapiewice	Szkoła	Czapiewice	22
102	Czapiewice	Dawna szkoła	Czapiewice	36
103	Czapiewice- Wybudowanie	Kapliczka św. Jana Nepomucena	Czapiewice- Wybudowanie	Przy drodze prowadzącej do domu nr 21
104	Czarniż	Figura Chrystusa	Czarniż	2
105	Czarniż	Dom	Czarniż	2b
106	Czarniż	Dom	Czarniż	4
107	Czarniż	Dom	Czarniż	5
108	Czarniż	Stodoła przy nr.11(1)	Czarniż	11
109	Czarniż	Stodoła przy nr.11(2)	Czarniż	11

110	Czarniż	Chlew przy nr.12	Czarniż	12
111	Czarniż	Dom, dawna szkoła	Czarniż	16
112	Czarniż	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	Czarniż	16
113	Czarniż	Dom	Czarniż	19
114	Czarniż	Dom	Czarniż	22
115	Czarniż	Dom	Czarniż	26
116	Czarniż	Dom	Czarniż	29
117	Czarniż	Dom	Czarniż	30
118	Czarniż	Dom	Czarniż	32
119	Czarniż	Dom	Czarniż	34
120	Czarniż	Dom	Czarniż	36
121	Czarniż	Obora przy nr. 36	Czarniż	36
122	Czarniż	Dom	Czarniż	43
				44
123	Czarniż	Dom	Czarniż	45
124	Czarnowo	Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa	Czarnowo	Na rozwidleniu dróg w zachodniej części wsi
125	Czarnowo	Dom	Czarnowo	2
126	Czarnowo	Dom	Czarnowo	4
127	Czarnowo	Dom	Czarnowo	6

128	Czarnowo	Dom, d. szkoła	Czarnowo	12
129	Czarnowo	Dom	Czarnowo	19
131	Czarnowo	Dom	Czarnowo	21
132	Czernica	Młyn	ul. Jana Pawła II	1 Bezpośrednio przy ul. Jana Pawła II, po zachodniej stronie drogi, nad strumieniem
133	Czernica	Dom młynarza	ul. Jana Pawła II	1
134	Czernica	Stodoła	ul. Jana Pawła II	1
135	Czernica	Bud. inwentarski	ul. Jana Pawła II	1
136	Czyczkowy	Figura Chrystusa Króla	ul. Główna	1
137	Czyczkowy	Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej	Czyczkowy	Na rozwidleniu dróg ok. 2 km na południowy zachód od ostatnich zabudowań we wsi, w przysiółku Na Zimne
138	Czyczkowy	Szkoła	ul. Główna	46
139	Czyczkowy	Dom	ul. Chełmowska	2
140	Czyczkowy	Dom	ul. Chełmowska	7
141	Czyczkowy	Dom	ul. Czernicka	2
142	Czyczkowy	Dom	ul. Czernicka	4
143	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	13
144	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	15

145	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	22
146	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	24/26
147	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	30
148	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	40
149	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	49
150	Czyczkowy	Dom	ul. Główna	64
151	Dąbrówka	Kapliczka	Dąbrówka	Obok zabudowań pod adresem Dąbrówka 6, przy drodze z Dąbrówek do wsi Gacnik
152	Gieldon	Kapliczka	Gieldon	Na rozdrożu, naprzeciw domu pod adresem Gieldon 3 (siedziba leśnictwa Okręglik)
153	Główczewice	Kapliczka Krzyża Świętego	Główczewice	Ok. 150 m na południowy zachód od zabudowań pod adresem Główczewice 10, przy drodze gruntowej prowadzącej do Leśna
154	Główczewice	Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa	Główczewice	Na rozdrożu w południowej części wsi, na działce pod adresem Główczewice 8
155	Główczewice	Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej	Główczewice	Na rozdrożu w północnej części wsi, na działce pod adresem

				Główczewice 32
156	Główczewice	Szkoła	Główczewice	29
157	Główczewice	Dom	Główczewice	3
159	Główczewice	Dom	Główczewice	10
160	Główczewice	Dom	Główczewice	16
161	Główczewice	Dom	Główczewice	18
162	Główczewice	Dom	Główczewice	19
163	Główczewice	Obora	Główczewice	20
164	Główczewice	Dom	Główczewice	25
165	Główczewice	Obora	Główczewice	25
166	Główczewice	Obora	Główczewice	36
167	Huta	Kapliczka Matki Bożej Różańcowej	Huta	Na rozdrożu w północnej części wsi, przy drodze prowadzącej do zabudowań pod adresem Huta 15
168	Huta	Krzyż z kapliczką NMP Niepokalanie Poczętej	Huta	Naprzeciw domu pod adresem Huta 12
169	Huta	Dom, dawna szkoła	Huta	15
170	Huta	Budynek gospod. przy dawnej szkole	Huta	15
171	Huta	Dom	Huta	1
172	Kaszuba	Figura Chrystusa	Kaszuba	1

				Na rozdrożu w południowej części wsi, naprzeciw dworu
173	Kaszuba	Dwór	Kaszuba	1
174	Kaszuba	Ogrodzenie dworu	Kaszuba	1
175	Kaszuba	Park dworski	Kaszuba	1
176	Kaszuba	Zespół dworsko-parkowy	Kaszuba	1
177	Kaszuba	Dwór	Kaszuba	4
178	Kaszuba	Park dworski	Kaszuba	4
179	Kaszuba	Zespół dworsko-parkowy	Kaszuba	4
180	Kaszuba	Młyn	Kaszuba	Nad rzeką Zbrzycą, w środkowej części wsi
181	Kaszuba	Dom	Kaszuba	8
				8a
				8b
182	Kinice	Figura NMP Niepokalanie Poczętej	ul. Zielona	2
183	Kinice	Krzyż	ul. Sosnowa	Bezpośrednio przy drodze, naprzeciw zabudowań pod adresem ul. Świerkowa 2
184	Kinice	Dom	ul. Leśna	8
185	Kinice	Dom	ul. Leśna	13
186	Kinice	Dom	ul. Świerkowa	4

187	Kosobudy	Kościół p.w. Najśw. Serca Pana Jezusa	ul. Kościelna	1
188	Kosobudy	Pastorówka	ul. Czerska	11
189	Kosobudy	Figura św. Jana Nepomucena	Kosobudy	Na skrzyżowaniu ulic: Św. Jana Nepomucena i Kościelnej, przy wjeździe do wsi od strony zachodniej
190	Kosobudy	Cmentarz parafialny	ul. Sw. Jana Nepomucena	Przy drodze do Brus, 2 km na zachód od wsi
191	Kosobudy	Dom	ul. Czerska	7
192	Kosobudy	Dwór – obecnie budynek mieszkalny	ul. Kościelna	3/5
193	Kosobudy	Dom	ul. Kościelna	7
194	Kosobudy	Stodoła	ul. Kościelna	7
195	Kosobudy	Dom	ul. Szkolna	7
196	Kosobudy	Szkoła	ul. Szkolna	20
197	Kosobudy	Dom	ul. Świętego Jana Nepomucena	5
198	Kosobudy	Dom	ul. Podgórna	9
199	Kosobudy	Dom	ul. Podgórna	17
200	Kosobudy	Dom	ul. Podgórna	21
201	Kosobudy	Dom	ul. Sportowa	16

202	Kosobudy- Wybudowanie	Kapliczka NMP Niepokalanie Poczętej	Kosobudy- Wybudowanie	Przy drodze prowadzącej z Kosobud do Czerska, przed zabudowaniami pod adresem Kosobudy- Wyb. 33
203	Kosobudy- Wybudowanie	Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa i NMP Niepokalanie Poczętej	Kosobudy- Wybudowanie	Przy drodze prowadzącej z Kosobud do Żabna, na działce pod adresem Kosobudy Wyb. 35
204	Kruszyn	Dom	Kruszyn	4
205	Kruszyn	Dom, dawna szkoła	Kruszyn	6
206	Kruszyn	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	Kruszyn	6
207	Lamk	Figura NMP Niepokalanie Poczętej	Lamk	Na rozdrożu w zachodniej części wsi, przy drodze prowadzącej z Lamku do wsi Orlik
208	Lamk	Dom	Lamk	3
209	Laska	Park	Laska	1
210	Laska	Dawny bud. folwarczny	Laska	1
211	Laska	Wychodek	Laska	1
212	Laska	Dom	Laska	5-5a
213	Leśno	Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego	ul. Królowej Marii Ludwiki	1

214	Leśno	Plebania	ul. Kard. S. Wyszyńskiego	2
215	Leśno	Organistówka	ul. Królowej Marii Ludwiki	3
216	Leśno	Cmentarz przykościelny	ul. Królowej Marii Ludwiki	1
217	Leśno	Ogrodzenie kościoła	ul. Królowej Marii Ludwiki	1
218	Leśno	Grobowiec rodziny Cietrzew-Sikorskich	ul. Królowej Marii Ludwiki	1
219	Leśno	Cmentarz parafialny, katolicki - "stary"	ul. Klonowa	
220	Leśno	Cmentarz parafialny, katolicki - "nowy"	ul. Wykopaliskowa	
221	Leśno	Kapliczka Krzyża Świętego (neogotycka)	ul. Klonowa	Na skrzyżowaniu ulic Klonowej i Zaborskiej, obok zabudowań pod adresem ul. Klonowa 6
222	Leśno	Dawny dwór	ul. Kaszubska	1-1a-1b
223	Leśno	Park dworski	ul. Kaszubska	1-1a-1b
224	Leśno	Zespół dworsko-parkowy	ul. Kaszubska	1-1a-1b
225	Leśno	Dom, dawna szkoła	ul. Królowej Marii Ludwiki	2
226	Leśno	Budynek gospodarczy	ul. Klonowa	2

227	Leśno	Dom	ul. Klonowa	5
228	Leśno	Dom	ul. Kard. S. Wyszyńskiego	6
229	Leśno	Dom	ul. Kard. S. Wyszyńskiego	19
231	Leśno- Wybudowanie	Kapliczka Najświętszego Serca Pana Jezusa i Maryi Panny	Leśno-Wyb.	Na skrzyżowaniu drogi z Leśna do Przymuszewa z drogą z Leśna do Parzyna, naprzeciw zabudowań pod adresem Leśno- Wybudowanie 35d
232	Leśno- Wybudowanie	Dom	Leśno-Wyb.	16
233	Lubnia	Figura Najświętszego Serca Pana Jezusa	ul. Spółdzielcza / ul. Dworcowa	Bezpośrednio przy skrzyżowaniu dróg w środkowej części wsi
234	Lubnia	Kapliczka	ul. Wielewska	7
235	Lubnia	Szkoła	ul. Szkolna	13
236	Lubnia	Przedszkole	ul. Spółdzielcza	2
237	Lubnia	Dawna salka katechetyczna	ul. Szkolna	10
238	Lubnia	Dom	ul. Dworcowa	3
239	Lubnia	Dom	ul. Dworcowa	12
240	Lubnia	Stodoła	ul. Dworcowa	12
241	Lubnia	Obora	ul. Dworcowa	12

242	Lubnia	Dom	ul. Szkolna	3
243	Lubnia	Budynek gospodarczy	ul. Szkolna	3
244	Lubnia	Dom	ul. Szkolna	9
245	Lubnia	Dom	ul. Szkolna	21
246	Lubnia-Stacja	Budynek stacyjny	ul. Dworzec	bez numeru
247	Lubnia-Stacja	Dom	ul. Dworzec	5
248	Lubnia-Stacja	Budynek mieszkalny	ul. Dworzec	6
249	Lubnia-Stacja	Budynek gospodarczy	ul. Dworzec	6
250	Lubnia-Stacja	Budynek mieszkalny przy stacji kolejowej	ul. Dworzec	8
251	Lubnia-Stacja	Dom	ul. Dworzec	17
252	Lubnia-Stacja	Dom	ul. Dworcowa	37
253	Małe Chełmy	Figura Chrystusa	Małe Chełmy	Na działce pod adresem Małe Chełmy 4
254	Małe Chełmy	Kapliczka	Małe Chełmy	Na rozdrożu w północno-zachodnie części wsi, pomiędzy budynkami pod adresem Małe Chełmy 28 i Małe Chełmy 29
255	Małe Chełmy	Biblioteka - dawna szkoła	Małe Chełmy	2
256	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	5
257	Małe Chełmy	Budynek gospodarczy	Małe Chełmy	18
258	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	20

259	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	21
260	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	28
261	Małe Chełmy	Dom	Małe Chełmy	33
262	Małe Glišno	Kapliczka	Małe Glišno	Ok. 1,5 km na północny wschód od ostatnich zabudowań we wsi, na rozwidleniu leśnych dróg naprzeciwko zabudowań pod adresem Małe Glišno 28
263	Małe Glišno	Szkoła	Małe Glišno	2
264	Małe Glišno	Budynek gospodarczy	Małe Glišno	2
265	Małe Glišno	Dom	Małe Glišno	14
266	Małe Glišno	Dom	Małe Glišno	18
267	Męcikał	Figura Matki Bożej	ul. 3 Maja	23
268	Męcikał	Szkoła	ul. Szkolna	7
269	Męcikał	Obora	ul. Szkolna	14
270	Męcikał	Dom	ul. Pocztowa	2
271	Męcikał	Dom	ul. Pocztowa	4
272	Męcikał	Dom	ul. Nad Brdą	3a
273	Męcikał	Dom	ul. Nad Brdą	5
274	Męcikał	Dom	ul. 3 Maja	15-15a
275	Męcikał -	Dom	ul. Długa	Budynek bez numeru

	Wybudowanie			znajduje się na południe od drogi, pomiędzy domami pod adresem ul. Długa 38 i 42
276	Orlik	Kapliczka św. Antoniego	Orlik	Na rozdrożu, na północny zachód od domu pod adresem Orlik 27
277	Orlik	Dom	Orlik	3
278	Orlik	Dwór	Orlik	5a
279	Orlik	Dom	Orlik	10
280	Orlik	Dom, dawny klasztor SS. Franciszkanek	Orlik	11
281	Orlik	Dom - dawna szkoła	Orlik	14
282	Orlik	Budynek gospodarczy przy dawnej szkole	Orlik	14
283	Parzyn	Leśniczówka	Parzyn	1
284	Peplin	Figura Chrystusa	Peplin	2
285	Peplin	Dom	Peplin	Obecnie bez numeru budynek znajduje się w pobliżu domu pod adresem 5d
286	Peplin	Budynek gospodarczy	Peplin	3
287	Przymuszewo	Szkoła	Przymuszewo	4
288	Przymuszewo	Budynek gospodarczy przy szkole	Przymuszewo	4
289	Rolbik	Figura Matki Bożej Różańcowej	Rolbik	W ogrodzie przed domem pod adresem

				Rolbik 7
290	Rolbik	Figura Najświętszego Serca Pana Jezusa	Rolbik	Na rozdrożu w południowej części wsi, w pobliżu domu pod adresem Rolbik 11
291	Rudziny	Dom	Rudziny	1
292	Skoszewo	Dom	Skoszewo	7
293	Turowiec	Cmentarz choleryczny	Turowiec	Znajduje się w pobliżu szosy Chojnice - Brusy, przy leśnej drodze prowadzącej do Turowca
294	Widno	Budynek gospodarczy	Widno	1
295	Widno	Leśniczówka	Widno	7
296	Widno-Orzechowo	Dom	Widno-Orzechowo	3
				3a
297	Wielkie Chełmy	Pałac Sikorskich, obecnie szkoła	Wielkie Chełmy	35
298	Wielkie Chełmy	Park dworski	Wielkie Chełmy	35
299	Wielkie Chełmy	Zespół dworsko-parkowy	Wielkie Chełmy	35
300	Wielkie Chełmy	Dom	Wielkie Chełmy	34
301	Wielkie Chełmy - Czyczkowy	Aleja lipowa dł. ok. 1500 m	Wielkie Chełmy - Czyczkowy	

302	Wysoka Zaborska	Kapliczka	Wysoka Zaborska	1
303	Wysoka Zaborska	Dom	Wysoka Zaborska	1
304	Wysoka Zaborska	Obora	Wysoka Zaborska	1
305	Wysoka Zaborska	Kurnik	Wysoka Zaborska	1
306	Wysoka Zaborska	Dom	Wysoka Zaborska	8
307	Wysoka Zaborska	Obora	Wysoka Zaborska	8
308	Zalesie	Szkoła	ul. Gdańska	26
309	Zalesie	Obora	ul. Główna	14
310	Zalesie	Dom	ul. Główna	22
311	Zalesie	Dom	ul. Główna	23
312	Zalesie	Dom	ul. Główna	24
313	Zalesie	Dom	ul. Główna	26
314	Zalesie	Dom	ul. Główna	33
315	Zalesie	Dom	ul. Główna	41
316	Zalesie	Dom	ul. Główna	47
317	Zalesie	Obora	ul. Okrężna	4
318	Żabno	Dwór	Żabno	4
319	Żabno	Park dworski	Żabno	4
320	Żabno	Zespół dworsko-parkowy	Żabno	4

321	Zabno	Cmentarz ewangelicki	Zabno	Znajduje się w pobliżu szosy Chojnice - Brusy stacji PKP Zabno, przy leśnej drodze do Czarniża
------------	--------------	----------------------	-------	--

Wykaz kart adresowych archeologicznych zabytków nieruchomych na terenie gminy Brusy

Lp.	Miejscowość	Nr Stanowiska	Nr arkusza AZP	Rodzaj Stanowiska	Chronologia
1	BRUSY	1	21-35/14	CMENARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH?	HALLSTATT D
2	BRUSY	2	21-35/15	CMENARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
3	BRUSY	3	21-35/10	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY
4	BRUSY	4	21-35/11	ZNALEZISKO LUŻNE; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
5	BRUSY	5	21-35/16	CMENARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI
6	BRUSY	6	21-35/17	CMENARZYSKO KURHANOWE	I OKRES EPOKI BRĄZU
7	BRUSY	7	21-31/18	CMENARZYSKO	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
8	BRUSY	8	21-35/115	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	EPOKA BRĄZU; ŚREDNIOWIECZE
9	BRUSY	9	21-35/13	CMENARZYSKO	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
10	BRUSY	10	21-35/116	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
11	BRUSY	11	21-35/12	CMENARZYSKO	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
12	BRUSY	12	21-35/117	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
13	BRUSY	13	21-35/118	OSADA	ŚREDNIOWIECZE
14	BRUSY	14	21-35/119	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE

15	BRUSY	15	21-35/120	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
16	BRUSY	16	21-35/121	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
17	BRUSY	17	21-35/122	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
18	BRUSY	18	21-35/123	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
19	BRUSY	19	21-35/124	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLADY OSADNICTWA	MEZOLIT/NEOLIT; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
20	BRUSY	20	21-35/125	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
21	BRUSY	21	21-35/126	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
22	BRUSY	22	21-35/127	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
23	BRUSY	23	21-35/128	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
24	BRUSY	24	21-35/129	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
25	BRUSY	25	21-35/130	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
26	BRUSY	26	21-35/131	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
27	BRUSY	27	21-35/132	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
28	BRUSY	28	21-35/133	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; OSADA; PUNKT OSADNICZY	NEOLIT/EPOKA BRĄZU; WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
29	BRUSY	29	21-35/134	OSADA; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
30	BRUSY	30	21-35/135	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
31	BRUSY	31	21-35/136	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
32	BRUSY	32	21-35/137	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
33	BRUSY	33	21-35/138	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
34	BRUSY	34	21-35/139	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
35	CZAPIEWICE	1	21-35/24	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE
36	CZAPIEWICE	2	21-35/25	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
37	CZAPIEWICE	3	21-35/26	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY
38	CZAPIEWICE	4	21-35/27	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
39	CZAPIEWICE	5	21-35/28	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE

40	CZAPIEWICE	6	21-35/29	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
41	CZAPIEWICE	7	21-35/30	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
42	CZAPIEWICE	8	21-35/31	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
43	CZAPIEWICE	9	21-35/32	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
44	CZAPIEWICE	10	21-35/33	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
45	CZAPIEWICE	11	21-35/34	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
46	CZAPIEWICE	12	21-35/35	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
47	CZAPIEWICE	13	21-35/36	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
48	CZAPIEWICE	14	21-35/37	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
49	CZAPIEWICE	15	21-35/38	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
50	CZAPIEWICE	16	21-34/4	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
51	CZAPIEWICE	17	21-35/39	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
52	CZAPIEWICE	18	21-35/40	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
53	CZAPIEWICE	19	21-35/41	PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE
54	CZAPIEWICE	20	21-35/42	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
55	CZAPIEWICE	21	21-35/43	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE
56	CZAPIEWICE	22	21-35/44	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
57	CZAPIEWICE	23	21-35/45	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
58	CZAPIEWICE	24	21-35/46	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
59	CZAPIEWICE	25	21-35/47	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
60	CZAPIEWICE	26	21-35/48	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
61	CZAPIEWICE	27	21-35/49	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
62	CZAPIEWICE	28	21-35/50	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
63	CZAPIEWICE	29	21-35/51	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
64	CZAPIEWICE	30	21-35/52	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
65	CZAPIEWICE	31	21-35/53	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
66	CZAPIEWICE	32	21-35/170	WIEŚ HISTORYCZNA	-
67	CZARNIŻ	1	22-35/56	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
68	CZARNIŻ	2	22-35/57	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE

69	CZARNIŻ	3	22-35/58	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
70	CZARNOWO	1	21-35/5	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
71	CZARNOWO	2	21-35/6	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
72	CZARNOWO	3	21-35/7	OSADA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; NEOLIT/EPOKA BRĄZU; OKRES NOWOŻYTNY
73	CZARNOWO	4	21-35/4	PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI
74	CZARNOWO	5	21-35/9	PUNKT OSADNICZY	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI
75	CZARNOWO	6	21-35/2	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
76	CZARNOWO	7	21-35/3	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
77	CZARNOWO	8	21-35/1	ZNALEZISKO LUŻNE	NEOLIT
78	CZARNOWO	9	21-35/8	OSADA?; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
79	CZARNOWO	10	21-35/89	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
80	CZARNOWO	11	21-35/90	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
81	CZARNOWO	12	21-35/91	PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE
82	CZARNOWO	13	21-35/92	PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE
83	CZARNOWO	14	21-35/93	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE
84	CZARNOWO	15	21-35/94	PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
85	CZARNOWO	16	21-35/95	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY; EPOKA NIEOKREŚLONA
86	CZARNOWO	17	21-35/96	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
87	CZARNOWO	18	21-35/97	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
88	CZARNOWO	19	21-35/98	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY
89	CZARNOWO	20	21-35/99	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
90	CZARNOWO	21	21-35/100	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY

91	CZARNOWO	22	21-35/101	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY; EPOKA NIEOKREŚLONA
92	CZARNOWO	23	21-35/102	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE
93	CZARNOWO	24	21-35/103	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
94	CZARNOWO	25	21-35/104	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
95	CZARNOWO	26	21-35/105	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
96	CZARNOWO	27	21-35/106	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
97	CZARNOWO	28	21-35/107	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
98	CZARNOWO	29	21-35/108	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
99	CZARNOWO	30	21-35/109	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
100	CZARNOWO	31	21-35/110	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
101	CZARNOWO	32	21-35/111	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
102	CZARNOWO	33	21-35/112	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY
103	CZARNOWO	34	21-35/113	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY
104	CZARNOWO	35	21-35/114	ŚLAD OSADNICTWA	NEOLIT/EPOKA BRĄZU
105	CZARNOWO	36	21-35/169	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	-
106	CZYCZKOWY	1	22-35/1	CMENTARZYSKO	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
107	CZYCZKOWY	2	22-35/2	ZNALEZISKO LUŻNE	I OKRES EPOKI BRĄZU
108	CZYCZKOWY	3	21-35/19	CMENTARZYSKO	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
109	CZYCZKOWY	4	21-35/20	OSADA; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	IV–V OKRES EPOKI BRĄZU; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
110	CZYCZKOWY	5	21-35/21	CMENTARZYSKO	HALLSTATT D/OKRES LATEŃSKI
111	CZYCZKOWY	6	21-35/148	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; OKRES NOWOŻYTNY
112	CZYCZKOWY	7	21-35/149	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY

113	CZYCZKOWY	8	21-35/150	PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
114	CZYCZKOWY	9	21-35/151	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
115	CZYCZKOWY	10	21-35/152	PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
116	CZYCZKOWY	11	21-35/153	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
117	CZYCZKOWY	12	21-35/154	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
118	CZYCZKOWY	13	22-35/3	ZNALEZISKO LUŻNE	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
119	CZYCZKOWY	14	22-35/4	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
120	CZYCZKOWY	15	22-35/5	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
121	CZYCZKOWY	16	22-35/6	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT; OKRES NOWOŻYTNY
122	CZYCZKOWY	17	22-35/7	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
123	CZYCZKOWY	18	22-35/8	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
124	CZYCZKOWY	19	22-35/9	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
125	CZYCZKOWY	20	22-35/10	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
126	CZYCZKOWY	21	22-35/11	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
127	CZYCZKOWY	22	22-35/12	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT; OKRES NOWOŻYTNY
128	CZYCZKOWY	23	22-35/13	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
129	CZYCZKOWY	24	22-35/14	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
130	CZYCZKOWY	25	22-35/15	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT; OKRES NOWOŻYTNY
131	CZYCZKOWY	26	22-35/16	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT; OKRES NOWOŻYTNY
132	CZYCZKOWY	27	22-35/17	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
133	CZYCZKOWY	28	22-35/18	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
134	CZYCZKOWY	29	22-35/19	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; ŚREDNIOWIECZE
135	CZYCZKOWY	30	22-35/20	PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE

136	CZYCZKOWY	31	22-35/21	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
137	CZYCZKOWY	32	22-35/22	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
138	CZYCZKOWY	33	22-35/23	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
139	CZYCZKOWY	34	22-35/24	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
140	CZYCZKOWY	35	22-35/25	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
141	CZYCZKOWY	36	22-35/26	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
142	CZYCZKOWY	37	22-35/27	ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT
143	CZYCZKOWY	38	22-35/28	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
144	CZYCZKOWY	39	22-35/29	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
145	CZYCZKOWY	40	22-35/30	PUNKT OSADNICZY; ŚLADY OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
146	CZYCZKOWY	41	22-35/31	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
147	CZYCZKOWY	42	22-35/32	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
148	CZYCZKOWY	43	22-35/33	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
149	CZYCZKOWY	44	22-35/34	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
150	CZYCZKOWY	45	22-35/35	PUNKT OSADNICZY; OSADA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
151	CZYCZKOWY	46	22-35/36	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
152	CZYCZKOWY	47	22-35/37	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
153	CZYCZKOWY	48	22-35/38	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
154	CZYCZKOWY	49	22-35/39	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
155	CZYCZKOWY	50	22-35/40	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	NEOLIT; ŚREDNIOWIECZE
156	GAPOWO	1	-	ZNALEZISKO LUŻNE	WCZESNA EPOKA BRĄZU
157	GIEŁDON	1	-	ZNALEZISKO LUŻNE	NEOLIT
158	GŁÓWCZEWICE	1	-	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
159	GŁÓWCZEWICE	2	-	CMENTARZYSKO KURHANOWE	KULTURA WIELBARSKA/OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
160	KOSOBUDY	1	21-35/22	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI

161	KOSOBUDY	2	21-35/23	SKARB	IV OKRES EPOKI BRĄZU
162	KOSOBUDY	3	-	CMENTARZYSKO CIAŁOPALNE	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
163	KOSOBUDY	4	21-35/155	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
164	KOSOBUDY	5	21-35/156	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
165	KOSOBUDY	6	21-35/157	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
166	KOSOBUDY	7	21-35/158	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
167	KOSOBUDY	8	21-35/159	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
168	KOSOBUDY	9	21-35/160	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
169	KOSOBUDY	10	21-35/161	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
170	KOSOBUDY	11	21-35/162	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
171	KOSOBUDY	12	21-35/163	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
172	KOSOBUDY	13	21-35/164	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
173	KOSOBUDY	14	21-35/165	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
174	KOSOBUDY	15	21-35/166	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
175	KOSOBUDY	16	21-35/167	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
176	KOSOBUDY	17	21-35/168	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
177	KOSOBUDY	18	22-35/41	OSADA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
178	KOSOBUDY	19	22-35/42	ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE
179	KOSOBUDY	20	22-35/43	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
180	KOSOBUDY	21	22-35/44	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
181	KOSOBUDY	22	22-35/45	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
182	KOSOBUDY	23	22-35/46	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
183	KOSOBUDY	24	22-35/47	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
184	KOSOBUDY	25	22-35/48	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
185	KOSOBUDY	26	22-35/49	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
186	KOSOBUDY	27	22-35/50	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
187	KOSOBUDY	28	22-35/51	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PRADZIEJE; OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
188	LEŚNO	1	20-35/10	CMENTARZYSKO	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
189	LEŚNO	2	20-35/12	CMENTARZYSKO; CMENTARZYSKO	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
190	LEŚNO	3	20-35/9	OSADA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
191	LEŚNO	4	20-35/11	CMENTARZYSKO; OSADA	V OKRES EPOKI BRĄZU; V OKRES EPOKI BRĄZU

192	LEŚNO	5	20-35/1	CMENTARZYSKO	OKRES LATEŃSKI
193	LEŚNO	6	20-35/21	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
194	LEŚNO	7	20-35/22	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
195	LEŚNO	8	20-35/23	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
196	LEŚNO	9	20-35/24	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
197	LEŚNO	10	20-35/25	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
198	LEŚNO	11	20-35/26	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
199	LEŚNO	12	20-35/27	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
200	LEŚNO	13	20-35/28	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
201	LEŚNO	14	20-35/29	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PRADZIEJE; OKRES NOWOŻYTNY
202	LEŚNO	15	20-35/30	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
203	LEŚNO	16	20-35/31	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
204	LEŚNO	17	20-35/32	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
205	LEŚNO	18	20-35/33	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
206	LEŚNO	19	20-35/7	CMENTARZYSKO	HALLSTATT
207	LEŚNO	20	20-35/6	GRODZISKO	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
208	LEŚNO	21	20-35/8	OSADA	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI
209	LEŚNO	22	20-35/34	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
210	LEŚNO	23	20-35/35	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
211	LEŚNO	24	20-35/36	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
212	LEŚNO	25	20-35/37	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; OKRES NOWOŻYTNY; ŚREDNIOWIECZE
213	LEŚNO	26	20-35/38	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
214	LEŚNO	27	20-35/39	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
215	LEŚNO	28	20-35/40	OSADA; OSADA; OSADA; ŚLAD OSADNICTWA	MŁODSZA EPOKA BRĄZU; HALLSTATT; OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE

216	LEŚNO	29	20-35/41	OSADA; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
217	LEŚNO	30	20-35/42	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
218	LEŚNO	31	20-35/43	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
219	LEŚNO	32	20-35/44	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
220	LEŚNO	33	20-35/45	OSADA; OSADA; OSADA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	MŁODSZA EPOKA BRĄZU; HALLSTATT; OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; HALLSTATT D/OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
221	LEŚNO	34	20-35/46	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
222	LEŚNO	35	20-35/47	PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI
223	LEŚNO	36	20-35/48	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
224	LEŚNO	37	20-35/49	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
225	LEŚNO	38	20-35/50	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
226	LEŚNO	39	20-35/51	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
227	LEŚNO	40	20-35/52	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE
228	LEŚNO	41	20-35/53	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	EPOKA BRĄZU; OKRES NOWOŻYTNY
229	LEŚNO	42	20-35/54	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
230	LEŚNO	43	20-35/55	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
231	LEŚNO	44	20-35/56	PUNKT OSADNICZY	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI
232	LEŚNO	45	20-35/57	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PRADZIEJE; OKRES NOWOŻYTNY
233	LEŚNO	46	20-35/58	ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI

234	LEŚNO	47	20-35/59	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
235	LEŚNO	48	20-35/60	PUNKT OSADNICZY	EPOKA BRĄZU
236	LEŚNO	49	20-35/61	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE
237	LUBNIA	1	20-35/14	CMENTARZYSKO	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI
238	LUBNIA	2	20-35/13	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH; CMENTARZYSKO; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
239	LUBNIA	3	20-35/15	CMENTARZYSKO	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI
240	LUBNIA	4	20-35/16	CMENTARZYSKO	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI
241	LUBNIA	5	20-35/17	CMENTARZYSKO	WCZESNY I ŚRODKOWY OKRES LATEŃSKI
242	LUBNIA (JEŻEWOGÓRA NR 1)	6	20-35/18	ZNALEZISKO LUŻNE	NEOLIT
243	LUBNIA	7	20-35/19	ZNALEZISKO LUŻNE	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
244	LUBNIA	8	20-35/93	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
245	LUBNIA	9	20-35/94	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
246	LUBNIA	10	20-35/95	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
247	LUBNIA	11	20-35/96	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
248	LUBNIA	12	20-35/97	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
249	LUBNIA	13	20-35/98	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
250	LUBNIA	14	20-35/99	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
251	LUBNIA	15	20-35/100	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTTAT/OKRES LATEŃSKI; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
252	LUBNIA	16	20-35/101	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
253	LUBNIA	17	20-35/102	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
254	LUBNIA	18	20-35/103	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
255	LUBNIA	19	20-35/104	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
256	LUBNIA	20	20-35/105	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY

257	LUBNIA	21	20-35/106	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
258	LUBNIA	22	20-35/107	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
259	LUBNIA	23	20-35/108	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
260	LUBNIA	24	20-35/109	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
261	LUBNIA	25	20-35/110	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
262	LUBNIA	26	20-35/111	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
263	LUBNIA	27	20-35/112	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
264	LUBNIA	28	20-35/113	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
265	LUBNIA	29	20-35/114	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
266	LUBNIA	30	20-35/115	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
267	LUBNIA	31	20-35/116	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
268	LUBNIA	32	21-35/82	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
269	LUBNIA	33	21-35/83	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
270	LUBNIA	34	21-35/84	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE
271	LUBNIA	35	21-35/85	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
272	LUBNIA	36	21-35/86	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
273	LUBNIA	37	20-35/87	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
274	LUBNIA	38	21-35/88	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
275	MAŁE CHEŁMY	1	21-34/1	CMENTARZYSKO	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
276	MAŁE CHEŁMY	2	21-34/2	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
277	MAŁE CHEŁMY	3	21-34/3	PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
278	MAŁE CHEŁMY	4	21-34/5	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE
279	MAŁE CHEŁMY	5	21-34/6	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
280	MAŁE CHEŁMY	6	21-34/7	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
281	MAŁE CHEŁMY	7	21-34/8	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
282	MAŁE CHEŁMY	8	21-34/9	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
283	MAŁE CHEŁMY	9	21-34/10	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY

284	MAŁE CHEŁMY	10	21-34/11	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA ŻELAZA?; OKRES NOWOŻYTNY
285	MAŁE CHEŁMY	11	21-34/12	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
286	MAŁE CHEŁMY	12	21-34/13	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
287	MAŁE CHEŁMY	13	21-34/14	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
288	MAŁE CHEŁMY	14	21-34/15	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
289	MAŁE CHEŁMY	15	21-34/16	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE
290	MAŁE CHEŁMY	16	21-34/17	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
291	MAŁE CHEŁMY	17	21-34/18	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
292	MAŁE CHEŁMY	18	21-34/19	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
293	MAŁE CHEŁMY	19	21-34/20	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNY OKRES LATEŃSKI (?); OKRES NOWOŻYTNY; CHRONOLOGIA NIEOKREŚLONA
294	MAŁE CHEŁMY	20	21-34/21	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
295	MAŁE CHEŁMY	21	21-34/22	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
296	MAŁE CHEŁMY	22	21-34/23	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
297	MAŁE CHEŁMY	23	21-34/24	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
298	MAŁE CHEŁMY	24	21-34/25	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
299	MAŁE CHEŁMY	25	21-34/26	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
300	MAŁE CHEŁMY	26	21-34/27	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
301	MAŁE CHEŁMY	27	21-34/28	ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
302	MAŁE CHEŁMY	28	21-34/29	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY

303	MAŁE CHEŁMY	29	21-34/30	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
304	MAŁE CHEŁMY	30	21-34/31	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
305	MAŁE CHEŁMY	31	21-34/32	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
306	MAŁE CHEŁMY	32	21-34/33	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
307	MAŁE CHEŁMY	33	21-34/34	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE
308	MAŁE CHEŁMY	34	21-34/35	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES RZYMSKI, KULTURA WIELBARSKA; ŚREDNIOWIECZE
309	MAŁE CHEŁMY	35	21-34/36	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
310	MAŁE CHEŁMY	36	21-34/37	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
311	MAŁE CHEŁMY	37	21-34/38	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
312	MAŁE CHEŁMY	38	21-34/39	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
313	MAŁE CHEŁMY	39	21-34/40	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
314	MAŁE CHEŁMY	40	21-34/41	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
315	MAŁE CHEŁMY	41	21-34/42	PUNKT OSADNICZY	V OKRES EPOKI BRĄZU
316	MAŁE CHEŁMY	42	21-34/43	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
317	MAŁE CHEŁMY	43	21-34/44	PUNKT OSADNICZY; ŚLADY OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; EPOKA NIEOKREŚLONA
318	MAŁE CHEŁMY	44	21-34/45	WYCHODNIA WARSTWY KULTUROWEJ	ŚREDNIOWIECZE?
319	MAŁE CHEŁMY	45	21-34/46	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
320	MAŁE CHEŁMY	46	21-34/47	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
321	MAŁE CHEŁMY	47	21-34/48	ŚLADY OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
322	MAŁE CHEŁMY	48	21-34/49	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	NEOLIT; OKRES NOWOŻYTNY
323	MAŁE CHEŁMY	49	21-34/50	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
324	MAŁE CHEŁMY	50	21-34/51	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY

325	MAŁE CHEŁMY	51	21-34/52	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
326	MAŁE CHEŁMY	52	21-34/53	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
327	MAŁE CHEŁMY	53	21-34/54	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
328	MAŁE CHEŁMY	54	21-34/55	PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT D/OKRES LATEŃSKI
329	MAŁE CHEŁMY	55	21-34/56	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
330	MAŁE CHEŁMY	56	21-34/57	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
331	MAŁE CHEŁMY	57	21-34/58	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
332	MAŁE GLIŚNO	1	21-35/140	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
333	MAŁE GLIŚNO	2	21-35/141	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
334	MAŁE GLIŚNO	3	21-35/142	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
335	MAŁE GLIŚNO	4	21-35/143	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
336	MAŁE GLIŚNO	5	21-35/144	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
337	MAŁE GLIŚNO	6	21-35/145	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
338	MAŁE GLIŚNO	7	21-35/146	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; OKRES NOWOŻYTNY
339	MAŁE GLIŚNO	8	21-35/147	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
340	MĘCIKAŁ	2	23-34/7	OBOZOWISKO	MEZOLIT?
341	MĘCIKAŁ	3	23-34/9	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PALEOLIT SCHYŁKOWY; MEZOLIT?
342	MĘCIKAŁ	4	23-34/8	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?; SCHYŁKOWY NEOLIT/WCZESNA EPOKA BRĄZU
343	MĘCIKAŁ	6	23-34/10	OBOZOWISKO; PUNKT OSADNICZY	NEOLIT; NEOLIT/EPOKA BRĄZU
344	MĘCIKAŁ	9	23-35/13	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
345	MĘCIKAŁ	10	23-34/14	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
346	MĘCIKAŁ	11	23-34/11	OBOZOWISKO; PUNKT OSADNICZY	2910 BC; NEOLIT/EPOKA BRĄZU
347	MĘCIKAŁ	12	23-34/12	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
348	MĘCIKAŁ	13	23-34/13	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
349	MĘCIKAŁ	14	23-35/14	OBOZOWISKO	MEZOLIT

350	MĘCIKAŁ	18	23-35/34	OBOZOWISKO	MEZOLIT
351	MĘCIKAŁ	19	23-35/16	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
352	MĘCIKAŁ	20	23-35/17	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
353	MĘCIKAŁ	21	23-35/18	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
354	MĘCIKAŁ	22	23-35/19	OBOZOWISKO?; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?; III–V OKRES EPOKI BRĄZU
355	MĘCIKAŁ	23	23-35/20	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
356	MĘCIKAŁ	24	23-35/21	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
357	MĘCIKAŁ	25	23-35/22	OBOZOWISKO; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT; Wczesne Średniowiecze
358	MĘCIKAŁ	26	23-35/23	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
359	MĘCIKAŁ	27	23-35/24	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
360	MĘCIKAŁ	28	23-35/25	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT
361	MĘCIKAŁ	29	23-35/26	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
362	MĘCIKAŁ	30	23-35/15	OBOZOWISKO?	MEZOLIT?
363	MĘCIKAŁ	31	23-35/1	OBOZOWISKO	MEZOLIT?
364	MĘCIKAŁ	32	23-35/2	OBOZOWISKO; OBOZOWISKO	PALEOLIT; MEZOLIT
365	MĘCIKAŁ	33	23-35/3	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLADY OSADNICTWA	MEZOLIT; Średniowiecze; Okres Nowożytny
366	MĘCIKAŁ	34	23-35/4	OBOZOWISKO?	MEZOLIT?
367	MĘCIKAŁ	35	23-35/5	OBOZOWISKO; ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?; Późne Średniowiecze
368	MĘCIKAŁ	36	23-35/6	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
369	MĘCIKAŁ	37	23-35/7	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
370	MĘCIKAŁ	38	23-35/8	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
371	MĘCIKAŁ	39	23-35/9	ŚLADY OSADNICTWA	MEZOLIT?
372	MĘCIKAŁ	40	23-35/10	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
373	MĘCIKAŁ	41	23-35/11	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
374	MĘCIKAŁ	42	23-35/27	OBOZOWISKO?; ŚLADY OSADNICTWA	MEZOLIT?; HALLSTATT
375	MĘCIKAŁ	43	23-35/28	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
376	MĘCIKAŁ	44	23-35/29	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
377	MĘCIKAŁ	45	23-35/30	PUNKT OSADNICZY	MEZOLIT?
378	MĘCIKAŁ	46	23-35/31	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
379	MĘCIKAŁ	47	23-35/32	OBOZOWISKO	MEZOLIT?
380	MĘCIKAŁ	48	23-35/33	ŚLAD OSADNICTWA	MEZOLIT?
381	MĘCIKAŁ	49	23-35/35	OBOZOWISKO	-
382	MĘCIKAŁ	50	23-35/36	OBOZOWISKO; OBOZOWISKO; PUNKT OSADNICZY; CMENTARZYSKO?	HALLSTATT
383	MĘCIKAŁ	52	22-35/52	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNÝ
384	MĘCIKAŁ	53	22-35/53	ŚLAD OSADNICTWA	Średniowiecze
385	MĘCIKAŁ	54	22-35/54	PUNKT OSADNICZY	Późne Średniowiecze

386	MĘCIKAŁ	55	22-35/55	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
387	ORLIK	1	20-35/2	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH; CMENTARZYSKO; ŚLAD OSADNICTWA	WCZESNA EPOKA ŻELAZA; HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
388	ORLIK	2	20-35/3	CMENTARZYSKO	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
389	ORLIK	3	20-35/4	CMENTARZYSKO	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI
390	ORLIK	4	20-35/5	CMENTARZYSKO	HALLSTATT
391	ORLIK	5	20-35/62	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE
392	ORLIK	6	20-35/63	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE
393	ORLIK	7	20-35/64	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
394	ORLIK	8	20-35/65	PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI
395	ORLIK	9	20-35/66	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE
396	ORLIK	10	20-35/67	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY; ŚREDNIOWIECZE
397	ORLIK	11	20-35/68	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
398	ORLIK	12	20-35/69	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PALEOLIT; OKRES NOWOŻYTNY
399	ORLIK	13	20-35/70	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH
400	ORLIK	14	20-35/71	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
401	ORLIK	15	20-35/72	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
402	ORLIK	16	20-35/73	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PRADZIEJE; OKRES NOWOŻYTNY
403	ORLIK	17	20-35/74	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
404	ORLIK	18	20-35/75	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; OKRES NOWOŻYTNY
405	ORLIK	19	20-35/76	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
406	ORLIK	20	20-35/77	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
407	ORLIK	21	20-35/78	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY

408	ORLIK	22	-	CMENTARZYSKO GROBÓW SKRZYNKOWYCH	WCZESNA EPOKA ŻELAZA
409	SKOSZEWO	1	18-34/25	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES LATEŃSKI; PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE
410	SKOSZEWO	2	18-34/26	OSADA	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI
411	SKOSZEWO	3	18-34/27	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
412	SKOSZEWO	4	18-34/28	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
413	SKOSZEWO	5	18-34/29	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
414	WIDNO	1	20-33/44	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
415	WIDNO	2	20-33/45	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY; OKRES NOWOŻYTNY
416	WIDNO	3	20-33/46	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
417	ZALESIE	1	20-35/20	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	HALLSTATT/OKRES LATEŃSKI; OKRES NOWOŻYTNY
418	ZALESIE	2	20-35/117	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PRADZIEJE; ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
419	ZALESIE	3	20-35/118	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
420	ZALESIE	4	20-35/119	PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE
421	ZALESIE	5	20-35/120	PUNKT OSADNICZY; ŚLADY OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
422	ZALESIE	6	20-35/121	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
423	ZALESIE	7	20-35/122	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE
424	ZALESIE	8	20-35/123	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
425	ZALESIE	9	20-35/124	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
426	ZALESIE	10	21-35/54	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
427	ZALESIE	11	21-35/55	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
428	ZALESIE	12	21-35/56	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
429	ZALESIE	13	21-35/57	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	PÓŹNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
430	ZALESIE	14	21-35/58	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY	WCZESNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
431	ZALESIE	15	21-35/59	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
432	ZALESIE	16	21-35/60	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PRADZIEJE; OKRES NOWOŻYTNY

433	ZALESIE	17	21-35/61	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
434	ZALESIE	18	21-35/62	ŚLADY OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
435	ZALESIE	19	21-35/63	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
436	ZALESIE	20	21-35/64	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
437	ZALESIE	21	21-35/65	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
438	ZALESIE	22	21-35/66	ŚLADY OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
439	ZALESIE	23	21-35/67	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	OKRES WPŁYWÓW RZYMSKICH; OKRES NOWOŻYTNY
440	ZALESIE	24	21-35/68	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
441	ZALESIE	25	21-35/69	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
442	ZALESIE	26	21-35/70	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE
443	ZALESIE	27	21-35/71	ŚLAD OSADNICTWA; PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	WCZESNA EPOKA BRĄZU; WCZESNA EPOKA ŻELAZA; ŚREDNIOWIECZE
444	ZALESIE	28	21-35/72	PUNKT OSADNICZY; ŚLAD OSADNICTWA	ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
445	ZALESIE	29	21-35/73	ŚLAD OSADNICTWA	OKRES NOWOŻYTNY
446	ZALESIE	30	21-35/74	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
447	ZALESIE	31	21-35/75	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
448	ZALESIE	32	21-35/76	PUNKT OSADNICZY	ŚREDNIOWIECZE
449	ZALESIE	33	21-35/77	ŚLAD OSADNICTWA; ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
450	ZALESIE	34	21-35/78	PUNKT OSADNICZY; PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE; OKRES NOWOŻYTNY
451	ZALESIE	35	21-35/79	PUNKT OSADNICZY	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE/OKRES NOWOŻYTNY
452	ZALESIE	36	21-35/80	PUNKT OSADNICZY	OKRES NOWOŻYTNY
453	ZALESIE	37	21-35/81	ŚLAD OSADNICTWA	PÓŻNE ŚREDNIOWIECZE